

Budapesti Corvinus Egyetem
Tájépítészeti Kar
Tájvédelmi és
Tájrehabilitációs Tanszék

Gyula város temetőinek tájtörténeti vizsgálata, értékelmérése

Készítette: Havassy Dániel
Tájépítésszámítógépek I.MSC hallgató

Konzulens: Dr. Kabai Róbert
egyetemi docens

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETÉS	3
II. FÖLDRAJZI KÖRNYEZET, TELEPÜLÉSI ELŐZMÉNYEK	5
III. ELPUSZTULT FALVAK TEMETŐI GYULA HATÁRÁBAN.....	6
IV. GYULA KÖZÉP- ÉS TÖRÖKKORI TEMETŐI	9
V. GYULA ÚJ- ÉS MODERNKORI TEMETŐI	11
V.1. A városrészek kialakulása a hódoltság után	12
V.2. KATOLIKUS TEMETŐK.....	13
2.1. Megszűnt temetők.....	13
2.2. Működő temetők.....	18
2.2.a. Szent Kereszt (Kolera) temető felmérése.....	18
2.2.b. Szent József (Németvárosi) temető felmérése.....	20
2.2.c. Szentháromság temető felmérése	22
V.3. EVANGÉLIKUS TEMETŐ.....	25
V.4. REFORMÁTUS TEMETŐK	27
4.1.Megszűnt temetők.....	25
4.2. Működő temetők	27
4.2.a. Református Ótemető felmérése	28
4.2.b. Református Újtemető felmérése	28
4.2.c. Gyulavári református temető felmérése	29
V. 5. A BAPTISTA TEMETŐ TERVE	30
V. 6. ORTODOX TEMETŐK.....	33
6.1. Megszűnt temetők	33
6.2. Működő temetők.....	34
6.2.a. Nagyrománvárosi (Miklósvárosi) temető felmérése	35
6.2.b. Kisrománvárosi (Krisztinavárosi) temető felmérése.....	37
V. 7. IZRAELITA TEMETŐ felmérése.....	39
V. 8. VÁROSI TULAJDONÚ TEMETŐK	41
8.1. Köztemető.....	41
8.2. Katonatemetők, katonasírok.....	41
8.2.a. Máriafalvi katonatemető felmérése	42
8.2.b. Szovjet katonai temető felmérése.....	42

VI. ÖSSZEFOGLALÁS.....	44
VII. IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK.....	46
VIII. MELLÉKLETEK	
VIII.T. TERVLAP MELLÉKLET	
VIII.T.1. ÁTTEKINTŐ TERVLAP	
VIII.T.4. REFORMÁTUS TEMETŐK	
T.4.2.b. Református Újtemető tervlap (1 minta, terjedelmi korlátok miatt)	
IX. NEVES ELHUNYTAK ÉLETRAJZAI	
IX.T.4. REFORMÁTUS TEMETŐK	
T.4.2.b. Református Újtemető életrajzok (1 minta, terjedelmi korlátok miatt)	

BEVEZETÉS

Temetőkertekkel foglalkozó dolgozatom helyszínének keresésekor azért esett a választásom Gyulára, mert eddigi ismereteim szerint nemzetiségi szempontból a mai Magyarország talán legszínesebb városa. A magyarok mellett románok (Kis-és Nagyrománváros), németek (Németváros), továbbá szórványosan szlovákok, szerbek és zsidók élnek itt. Az elkülönülő városrészekben egyértelműen adatolhatók a különböző jelenleg működő, ugyanakkor már a 18–19. században felhagyott (deserta) temetők is. Mindezek a mai napig megfigyelhetők Gyula város településszerkezetében. Ezek mellett szólni szeretnék a járványok (pestis, kolera) során ideiglenesen megnyitott, de később állandósult temetőkről, és a katonai temetőkről is.

Dolgozatom célja: az Árpád-kortól kezdve Gyula mai közigazgatási határain belül az összes temető helyének lokalizálása, földrajzi környezetük főbb sajátosságainak megállapítása, történetük lehetőség szerinti minél részletesebb ismertetése, az épített örökség legfontosabb elemeinek bemutatása, a ma működő temetők híres halottainak számba vétele, sírjuk jelölése a temetőtérképeken, a temetők zöldfelületi jellemzőinek és értékeinek felmérése. Dolgozatom hozzájárulhat, elősegítheti a ma működő gyulai temetők teljes kataszterének összeállítását, a városi rendezési tervek készítését, a régészeti védettség kiterjesztését és a zöldfelület fejlesztést. Kegyeleti célként fontos lehet, hogy az általam közölt listában, a közvélemény előtt szinte ismeretlen jegyzékben valaki egykori ősére, családtagjára bukkan.

Dolgozatom megírásához elsősorban a Gyuláról készített várostörténeti munkákat használtam fel. Kiemelten Scherer Ferenc (1938), Czeglédi Imre (2008a, 2008b), Karácsonyi János (1896) műveit. Sajnos kifejezetten temetőtörténeti alkotás csak egy készült (D. Nagy–Hack 2005). Ezeken túl nagy haszonnal forgattam az egyes felekezetekkel foglalkozó köteteket (Kósa László 1994, Németh Csaba 2008, Csobai Lászlóné 1986, Kereskényiné Cseh Edit 1994, Kóhn Dávid 1936). Számos új megközelítéssel gazdagította dolgozatomat a Békés Megyei Régészeti Topográfia és a régészekkel való elbeszélgetések. A megye régmúltjáról készült oklevéltárak, forráskiadványok színes adalékokat biztosítottak. (Implom József 1971, Veress Endre 1938) Lehetőség szerint megpróbáltam a Békés Megyei Levéltár munkatársainak segítségével ismereteimet térképekkel és más írott történelmi forrással gazdagítani.

Természetesen a könyvtári és levéltári adatgyűjtés, mint az egyik kutatási módszer mellett nem maradhatott el a jelenkori állapot felmérése, a terepmunka. Igyekeztem a minél színesebb feltérképezéshez minden évszakban bejárni a temetőket, fotódokumentációt készíteni. Kutatásom kelléktárához tartozott interjúk készítése a régészekkel, a Pietas

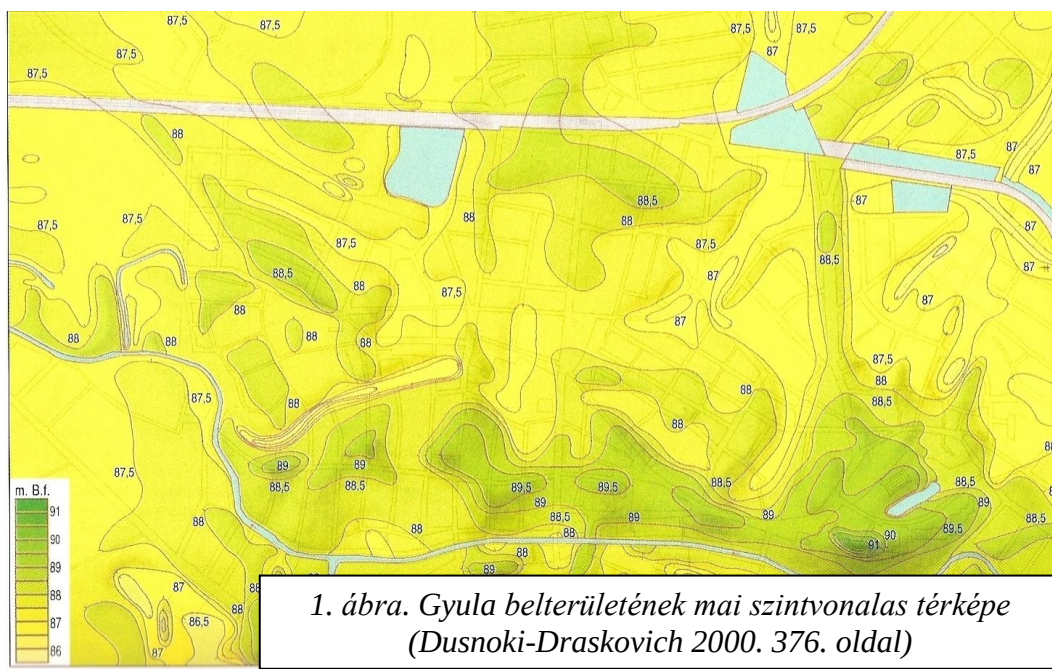
Temetkezési Kft. dolgozóival, az egyházak képviselőivel, a városi főkertésszel és főépítésszel, valamint a lakossággal.

A felmérésekről térképes és táblázatos adatbázis készült, mely tartalmazza Gyula város 11 felmért temetője fásszerű növényállományának alapadatait. A térképek bemutatják a híres elhunytak sírhelyeinek helyét is.

II.

FÖLDRAJZI KÖRNYEZET, TELEPÜLÉSI ELŐZMÉNYEK

Gyula határa a Bihar-hegység lejtőiről eredő, több apró érből összeálló Fehér-Körös árterületén, Békés megye keleti szélén, geomorfológiailag a Körösök völgye és a Maros hordalékkúp határán helyezkedik el: északi része a Körösök süllyedékére, déli fele a Békés-Csanádi-löszhát területére esik. Az ártér iszapos öntéstalajból, réti agyagból és homokos képződményből áll. Az egykori Fehér-Körös több ága alapvetően határozta meg a város települési képét.

A folyó kis esésénél fogva nem tudott mélyen beágyazódni. Hatalmas kanyarulatokat alkotva, helyenként ágakra szakadva, szigeteket alkotva kereste útját. 1857-ben készült el a Fehér-Körös új, ásott medre, mely a város mai közigazgatási határának északi részén, a Szanazugnál egyesül a Fekete-Körössel, s innen Kettős-Körös néven folytatják útjukat, keresztül futva a békési tájon. Esőzések, hóolvadás idején nem túlzás, de közel százszorosára megnövekedhet ma is vízhozamuk. Az állandó rombolásból csak a 88 méter tengerszint feletti magaslatok maradtak szárazon (Scherer, 1938. I. 24–26. oldal) Gyulával, de az egész Alfölddel kapcsolatosan nem árt hangsúlyozni, hogy ami tartósan kiemelkedett a vízből, azt szinte

biztosan „megülte” minden korok embere, azaz megművelte, vagy házat épített rá, s végül oda temette halottait (*I. ábra*).

A régészeti lelőhelyeket ezeken a kiemelkedő térszíni formákon találjuk. A Békés megye területén eddig végzett régészeti terepbejárások tapasztalatai ugyanis az utóbbi években egyértelműen bebizonyították, hogy a megye területe a régészeti lelőhelyek előfordulását tekintve két nagy tájegységre bontható. Az egyik a megye középső és déli részét elfoglaló Körös–Marosköz száraz mezősége (Békési Mezőség), melynek hajdani táji nevét több Mező kezdetű helynév őrzi (Györffy, 1963. I. 493. oldal), így a 16. századtól ismert Mezőkénstapolca és Mezőmegyer (Karácsonyi, 1896. II. 224., 226. oldal). A Mezőség felszínét a régiségben még a Maros törmeléklejtőjéről (hordalékkúpjáról) kanyargó Kondoros-éren (említve 1229-ben és 1550-ben) és néhány halmon kívül alig zavarta meg valamilyen terepalakulat (Györffy, 1963. I. 494. oldal). Tehát az első nagy egység tulajdonképpen a Maros hordalékkúpja, ahol ma nagy, belső, víz nélküli felszín a jellemző, és változatos, szabálytalan geomorfológiai viszonyokkal találkozhatunk. A löszhát felszínét negyedidőszaki vízfolyások erősen feltöltődött medrei szabdalják, amelyeket a Maros és mellékágainak vándorlásai vájtak a tájba.

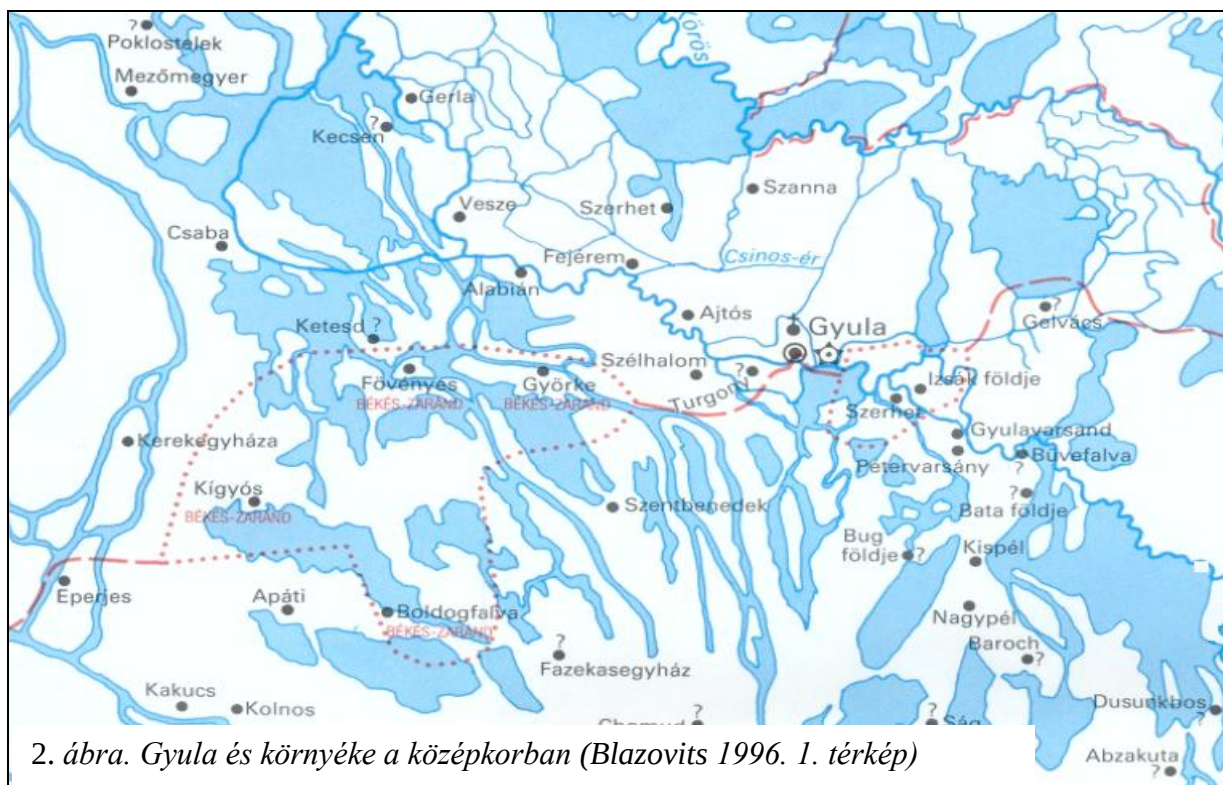
A táj másik, jól elkülöníthető része a Körösök vízjárta árterülete. A három Körös és Berettyó táplálta azokat a nagy kiterjedésű rétségeket, melyek Békést Bihar és Szolnok megyétől elválasztották. E rétségek közül a legjelentősebb az 1200 körül még Szerepnek, 1329-ben Nagysárnak, napjainkban Nagysárrétnek nevezett terület volt, melyet főként a Berettyó táplált, míg az 1300 körül említett Tordasára (ma részben Kissárrét) a Sebes-Körös Tekerő nevű mellékágából nyerte vizét. A Körösök főmedrét számos holtág és ér kísérte, melyek a rétségekkel együtt kisebb-nagyobb szigetek láncolatát hozták létre. E „szigetvilágon” vetette meg a lábát már az Árpád-korban például Bajom, Károly, Maró települések lakossága. (Györffy, 1963. I. 493. oldal) Napjainkban a Körös-völgy valójában egy sekély medence, mely alig néhány méterrel mélyebb fekvésű környezeténél. A felszín képét ma is holtágak, elhagyott meanderek és folyómedrek, mocsaras területek jellemzik. A tartósan vagy időszakosan vízjárta medreket 1–3 méter magasságban kiemelkedő háta kísérik, amelyek időszakos vagy állandó, a megtelepedésre különösen alkalmas szárazulatok voltak. Így nem csodálkozhatunk például a gyulai régészeti lelőhelyek nagy számán. A gyulai határban az 1990-es években került sor a Megyei Múzeumok Igazgatósága és az MTA Régészeti Intézete együttműködésében a határ teljes körű régészeti topográfiai felmérésére, melynek során 601 lelőhelyet térképeztek fel. Az 1996-tól meginduló, és elsősorban a gyulai nagyberuházásokhoz (elkerülő út, remetei gát, csatornázás stb.) kapcsolódó terepbejárások

során mára ez a szám a város közigazgatási területén 777 régészeti lelőhelyre növekedett. (Liska András régész szíves szóbeli közlése és a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága Békés Megye Régészeti Topográfiája alapján, a továbbiakban BMMI BMRT.)

III.

ELPUSZTULT FALVAK TEMETŐI GYULA HATÁRÁBAN

Gyula mai közigazgatási területén belül igen sok elpusztult közép-és törökkori települést ismerünk, közöttük több olyat is, amelynek temploma és így a körülötte elterülő temetője is napvilágot látott (2. ábra).

Alabián: Bár a falut csak 1348-ban említik először, mint a Fővenyesi Erdőhegyi család birtokát (Karácsonyi, 1896. II. 12. oldal), de egykori területén jelentős mennyiségű Árpád-kori anyag került elő. A Békéscsaba–Gyula közötti főút és a Fehér-Körös régi medre között, a pósteleki bekötőút két oldalán terült el. Templomának és temetőjének helyére a lelőhely délkeleti szélén lévő kisebb kiemelkedés, s az azon előforduló középkori tégladarabok és kiszántott embercsontok utalnak (BMMI BMRT Gyula 63. sz. lelőhely). A 18. század elején a Gyulán élő rácok (szerbek) korábbi lakóhelyükről Bicerének nevezték el, s ezzel a feledés homályába merítették az egykori Alabián emlékét. (Scherer, 1938. I. 35. oldal)

Ajtós: Bár csak 1404-ben említik először (Karácsonyi, 1896. II. 10. oldal), de területén Árpád-kori leletanyag is található (BMMI BMRT Gyula 18–21., 27. sz. lelőhely). Neve is korai meglétére utal, mert első lakosai a király vagy a békési ispán ajtónállói (ajtósai)

voltak. Ajtósfalva északnyugati részén, a Homokhátnak nevezett határrész legmagasabb pontján Árpád- és későközépkori edénytöredékekkel együtt emberi csontok is előkerültek a szántásban a terepbejárás során. Minden bizonnyal feltételezhető itt egy temető. (BMMI BMRT 123. lelőhely)

Boldogasszonyfalva vagy Boldog(Bodog)falva: 1510-ben említik először (Scherer, 1938. I. 39. oldal), Gyula szabadkai részén (Karácsonyi, 1896. II. 46. oldal), a Szabadkai-ér két oldalán feküdt, területén található a Gyula 8. és 136. sz. lelőhely, ahonnan Árpád-kori anyag is előkerült (BMMI BMRT Gyula 8., 136. sz. lelőhely) Templomának helyét, az ér déli oldalán még az 1859. évi katonai térképen feltüntették.

Fővenyes (Kerekegyháza): Bár csak 1336-ban említik először, de 1934-ben Implom József megásta a falu 11. századi rotundáját (kerek alakú templomát – innen kapta másik nevét) és temetőjét. A sírokból többek között 11. századi leletek, így pl. Szent István pénzei is előkerültek. (Scherer, 1938. I. 34–35. oldal) Azonos a Gyula 4. sz. lelőhellyel, a Pejréten terült el. (BMMI BMRT Gyula 4. sz. lelőhely)

Györke: 1403-ban említik először (Karácsonyi, 1896. II. 137. oldal), de az 1936. évi ásatás során feltárt templomából 12. századi leletanyag is előkerült. (Implom, 1936.) Azonos a Gyula 6. sz. nagy kiterjedésű lelőhellyel, ahol Árpád-kori kerámiát is bőséggel gyűjtöttek a terepbejáró régészek. Azonos a Gyulától nyugatra lévő Györkehely pusztával. (BMMI BMRT Gyula 6. sz. lelőhely)

Szentbenedek: Bár csak 1403-ban említik először, de 1936-ban feltárt templomának alaprajza és a település helyén talált leletanyag Árpád-kori meglétet mutat. (Implom, 1936.)

Szeregyház: 1232-ben említik először, de a szeregyházi határrészen feltárt templom és temető sírjaiból Szent László kori dénárok is előkerültek. (Scherer, 1938. I. 32–33. oldal)

Vári (Gyulavári): 1230-ban említik először, mert ekkor a király meghagyja Csák Miklós kezén, tehát nyilván korábbi település. Neve alapján a zarándi vár tartozéka, s így minden bizonnyal a 11. században jött létre. (Karácsonyi, 1896. II. 333. oldal) 1529-ben a gyulai vár keleti sarka megcsúszott, megerősítésére lebontották a (gyula)vári régi kápolnát, s annak az anyagát használták fel. (Veress, 1938. 154. oldal) E körül lehetett a temető.

IV.

GYULA KÖZÉP- ÉS TÖRÖKKORI TEMETŐI

Ezek után következzenek a már Gyula belterületéhez köthető közép-és törökkori temetők tárgyalása. Korábban a település első említését 1214-re tették, de az oklevél hamisnak bizonyult. 1232-ben Szerhettől Szannáig megjárják a határokat, de Gyulát nem említik. Ezt erősíti, hogy a város korábbi plébániatemplomának és temetőjének, a törökguginak az ásatása

során bizonyíthatóan Árpád-kori lelet nem került elő. Így biztosan annyit tudunk mondani, hogy Gyulát Julamonustra, Julia monastura formában 1313-ban említik először, amikor Károly Róbert király két oklevelet is itt ad ki. Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékben már Gyulaként említik. Péter nevű plébánosa 20 garast fizetett a pápának. (Scherer, 1938. I. 36. oldal; Jankovich, 1982. 415–426. oldal)

*3. ábra. A város középkori templomának alapfalai
(Bagyinszki Zoltán felvétele)*

Az összeg viszonylag magasnak mondható a környező plébániákkal összehasonlítva. (Karácsonyi, 1896. II. 138. oldal) Tehát Gyula már plébániával rendelkező templomos hely. A templomot (BMMI BMRT Gyula 3. sz. lelőhely) az 1970-es évek közepén, amikor a város északnyugati szélén a Törökzugi lakótelep épült, Kovács László kezdett leletmentést, amit Jankovich Dénes fejezett be. A feltárás során előkerült egy hatalmas méretű, több periódusú (román és gótikus stílusjegyeket mutató), háromhajós, többszörösen továbbépített és megújított templom, rengeteg embercsonttal. Az ásató régész 1000 körülre becsülte a templom köré temetések számát, ebből 400 sírt talált. (Jankovich, 1982. 415–426. oldal) A terület jelenleg füvesített, a falak helyét betonlapok jelölik (3. ábra).

A ferences rendházat, a teljes templomot és a hozzá tartozó monostort 1931-ben és 1934-ben Implom József tárta fel (BMMI BMRT Gyula 2. sz. lelőhely). Maga a kolostor 1420–1452 között épült, az 1550-es években olvasunk róla utoljára. A falak egy része átvészelte a török időket, az 1870-es években még talicskaszámra hordták a téglát onnan. Az egykori rendházból és temetőjéből ma már csak egy kicsiny terület hozzáférhető (a gyulaiak elnevezésében a ferences romkert) az Epreskert utca egyik telkén, amely a templom szentélyét és a hozzá délről csatlakozó kolostor egyes részleteit foglalja magába. Ide temették 1508-ban Corvin Erzsébet hercegnőt, Corvin János kislányát és 1510-ben édesanyját, Frangepán Beatrixot. Szerémi György a korszak leghíresebb történetírója, aki itt diákoskodott leírja, hogy előénekes volt a temetésen nyolcadmagával, és az éneklésért nyolc márkát kapott.

(Scherer, 1938. I. 50–51. oldal) A temető területe kiterjed az utca nyugati végén lévő nagyobb kiterjedésű üres térség nyugati szélére is. Az itt lévő beépítetlen területen a sírokon kívül középkori objektumok is előkerültek az 1990-es években. A Ferences romkerthez közel, a Coronella patika melletti füves területen a régészek 1996-ban kutatóárkokat ástak, és azokban sírokra bukkantak. Kiderült, hogy a templomkert temetője egészen odáig húzódott. (Liska András régész szíves szóbeli közlése, Lásd 5. ábra Ferencesek tere–Nürnbergi út.)

Kérdés, hogy egy ilyen nagyságú temetőt igazolnak-e Gyula középkori adottságai. Fügedi Erik szerint „egyes koldulórendi kolostorral rendelkező mezővárosok városiassága nem vonható kétségbe, ezt pedig még jobban mutatja, ha valahol ispotály állt.” (Fügedi, 1972. 69–94. oldal) Gyulán volt mindkettő. Kiemelte a földesúr szerepét a mezővárosok kiváltságolásában és felismerte az uradalmi központ mezőváros-fejlesztő szerepét. (Fügedi, 1981. 57–88., 470–477. oldal) Gyula kiváló földesurakat kapott, a Maróti család, macsói bánok három nemzedékét, majd Corvin Jánost, akik nagyon sokat tettek városukért. A 15. század elején Maróti János a gyulai uradalmat „csak” 43 településsel kapja Zsigmond királytól, utódai és Corvin ezt a számot 73-ra növelik. Középpontjában a gyulai várral. (Bácskai, 1991. 5. oldal) Az 1527. évi censusjegyzékben szereplő 364 adózó közül 87 neve utalt valamilyen foglalkozásra. A tíz szabó és ötvös mindenképpen a városias fejlődés jele. (Bácskai, 1991. 10–11. oldal) Ilyen tényező továbbá az egyetemre járás: 31 gyulai jár külföldi egyetemre a 14–15. században. Ugyanez a szám Pest esetében 99, Debrecen esetében 17. (Kubinyi, 2000. 21. oldal) Ugyancsak Kubinyi András – egy pontrendszer alapján – Gyulát a jelentős városfunkciójú mezővárosok közé sorolja. (Kubinyi, 2000. 69., 95. oldal)

A döntően, a 15. század első felében épült gyulai vár – már kifejezetten lép elének, amikor a kápolnát 1445-ben felszentelik – Közép-Európa egyetlen épen maradt, sík vidéki, gótikus téglavára hét nagyobb ostromot élt meg. (Veress, 1938. 14. oldal) Ezek közül a legnagyobb az 1566. évi volt, mely a magyarországi török kori várostromok közül egyben a leghosszabb is, Gyula két hónapig állt ellen. A halottak száma több ezerre tehető, ugyanakkor tömegsírra, az eddig ismeretek szerint nem bukkantak. Ugyanakkor a vár körüli temetkezésre több adat is rendelkezésre áll, így a Vár utcában (BMMI BMRT Gyula 572. sz. lelőhely) a vártól északra, az 5. számú ház környékén. A Vár utca 7. számú építések az 1930-as évek elején csontvázak kerültek felszínre a ház alapozási árkanak ásásakor. 1984 körül ugyancsak csontvázakra bukkantak a Vár utca 2. számú ház és a Vár utca 7. számú ház közötti szakaszon, az úttest fölbontásakor. Szórványos, régészeti korú temetkezések a vártól 250–300 méterre is előfordultak (Nagyvárad utca, Gábor Áron utca) Elsősorban középkori vagy annál újabb sírok kerültek napvilágra. A melléklet nélküli, nem hiteles feltárásokból származó

temetkezések értékelése és korhatározása bizonytalan. (Liska András régész szíves szóbeli közlése.) Elképzelhető, hogy a 17. ábrán látható vár melletti, 1807-ben már felhagyott temetőnek, lehetett török kori előzménye.

A hódoltság alatt a szandzsákbég külön telepítette a török és a nem török lakosokat. A Nagy, a Malomszeg és a Sánta utcában, valamint a vár területén a török lakosság, a Barát, a Halász és az Új utcában az ostrom után visszatelepült magyar lakosság lakott. A törökök az általuk lakott várost mahallékre (városnegyedekre) osztották, egy-egy dzsámiról elnevezve. A török időkben a korábbi Szent Elek ispotály és kápolna közelében az Ali Pirszisz bég számára 1581-ben épült türbe állt (4. ábra). Ahogy a híres török világutazó, Evlia Cselebi írja Gyuláról: „Összesen négy városrészből áll négy imádkozóhellyel. Szulejmán khán dzsámija és Ali bég dzsámija szép ólomtetejű dzsámik. Az alapító Ali bég is e dzsámiban van eltemetve.” (Czeglédi, 2008a. 21. oldal) 1695-ben a keresztény csapatok kiéheztetés útján visszaszerzik a várat, szabad elvonulást engedve a védőknek. Kifejezetten török temetkezésről a türbén kívül nem szólnak a rendelkezésekre álló források.

4. ábra. Gyula központja a templommal (N), Ali bég türbéjével (O) és a török fürdővel (P) 1722-ben (BML. XV.1.a.36.)

V.

GYULA ÚJ- ÉS MODERNKORI TEMETŐI

1. A városrészek kialakulása a hódoltság után

A töröktől visszafoglalt területeket a császári udvar „újszerzeményi” birtoknak tekintette, amellyel szabadon rendelkezhetett. 1720-ban a megye négyötöd részét Harruckern János György udvari hadiszállító kapta meg érdemei jutalmául. Amikor 1714-ben az első települők – mintegy 20 magyar család – Érsemjénből megérkeztek Gyulára, a város legmagasabb pontján, a mai plébánia környékén építették fel házaikat. A várban maradt rác katonaság a veszteségek pótlására románokat is befogadott maga közé. A várórség felszámolása után a rácok eltávoztak, a néhány román család a kastélyban vállalt szolgálatot, s a vár környékén telepedett le, megteremtve a mai Románváros vagy – a templom védőszentjéről elnevezett –

Miklósváros alapjait. 1724-től az új földesúr – élve a törvény adta lehetőségekkel – a Rajna-vidékéről németeket telepített a városba. 1734-ben a németek külön bírót választottak maguknak, s elszakadva Gyulától Német-Gyula néven 123 éven át, 1857-ig önálló közigazgatás alatt álló várost alkottak. Így alakult ki Gyula magyar lakossága mellett a város keleti szélén Románváros és a nyugati részén Németváros. (Czeplédi, 2008a. 23. oldal) Tehát a török kiűzését követően a 20. század első harmadáig alakultak ki a mai városrészek, s az alábbi térképet azért iktattam az ábrák sorába, mert a negyedek névadói lettek a hozzájuk tartozó temetőknek (5. ábra).

A temetők tárgyalása során említett városrészek névadói:

Miklósváros (Nagyrománváros): 1933-ban a városrész és az ortodox templom védőszentjéről, Szent Miklósról nevezték el. (Czeplédi, 2008b. 238.)

Krisztinaváros (Kisrománváros): Wenckheim Krisztina grófnőről (1849–1924) Gyula „földi patrónájáról” nevezték el. Az Ybl Miklós által tervezett Árvaház létrehozója, a katolikus gimnázium építésének fő támogatója, kimagasló karitatív tevékenységet fejtett ki. (Scherer, 1938. II. 250. oldal) Kisrománváros 1857-ig Németváros része volt (Czeplédi, 2006. 235. oldal)

Benedekváros (Magyarváros): Göndöcs Benedek apátplébánosról nevezték el, életrajzát lásd a mellékletben a Szent Kereszt Temető híres halottainál.

Józsefváros (Németváros): 1857-ig Magyar- és Németgyula két külön város volt, külön közigazgatással. 1896-ban Gróh Ferenc plébános és több németvárosi polgár javaslatára a németek által lakott városrész templomának védőszentjéről, Szent Józsefről Józsefvárosnak nevezték el. (Czeplédi, 2008b. 239. oldal)

Máriafalva – Wenckheim Mária grófnő, Almásy Kálmánné (1837–1917) földjeit 1907-ben jutányosan, 50 éves törlesztésre eladta a városnak, azzal a kikötéssel, hogy azt zsellérek között osszák szét. Az így keletkezett új városrész az ő nevét viseli. (Czeplédi, 2008b. 238. oldal)

Szentpálfalva: 1325-ben Csanád érsek testvére, Miklós pálos szerzeteseket telepített Gyulára, kiknek temploma Szent Jeromos tiszteletére lett szentelve. Az elnevezés nekik állít emléket. Sajnos a templom helye nem ismert. (Scherer, 1938. I. 40. oldal) A városrész déli részén folyt a Szentpál-ér, melyből napjainkra két rendezett tó maradt meg, az Erkel-tó és a Rákóczi-tó. (Czeplédi, 2008b. 241. oldal)

Újváros: A városrész létrejötte előtt a 18. században gúnyosan Cigányváros volt a neve, mivel a város szélének számított s itt tanyáztak a cigányok. Kiépülése után „református rész”-nek hívták, mivel döntően ők lakták ezt a városrészt. (Kóhn, 1937. 38. oldal)

V.2.

KATOLIKUS TEMETŐK

2.1. Megszűnt temetők

A Rosenfeld hadmérnök által 1722-ben készített térképen jól látható (4. és 6. ábra), hogy az újonnan épített katolikus templomhoz még csatlakozott a török minaret. A harangok a bejárat előtt egy faállványon függtek. A templom homlokzatával egy vonalban, kelet felé kupolás türbe állt (4. ábra, „O” betű), mely az 1736. évi főesperesi jelentés szerint a török időkben a hét török tanácsos gyűlésező helyéül szolgált. (Scherer, 1938. I. 291. oldal) A tér többi része temető volt, melyet csak 1732-ben szüntettek meg. (Karácsonyi, 1896. II. 159. oldal) A térképen jól látszanak a templom körüli zöld mezőben a sírkeresztek.

6–7. ábra. A templom és a minaret (N), továbbá a türbe (O) körüli katolikus és a török fürdő (P) körüli református temető 1722-ben (BML. XV.1.a.36.)

1732-ben új temetőt jelöltek ki a Körös bal partján, a későbbi uradalmi magtár (Karácsonyi, 1896. II. 159. oldal), illetve a mostani Karácsonyi János Katolikus Gimnázium és az Erkel Ferenc Gimnázium helyén. Ez a temető már be volt kerítve, mint azt 1732-ben, az egyházlátogatási jegyzőkönyvben leírják a korábbi, az előbb említett temetővel együtt: „A város végén van a temető, fallal körülvéve és bekerítve, ily módon zárt, a közepén fel van állítva egy vörös kereszt. A templomépületnél még megvan egy kis kerek boltozott mecset, amelyben, mindaddig, amíg a korunkbeli templomot rendbe nem hozták, a helyi plébános misézett. Még látható benne a fából készült kórus (karzat) és a kőből készült mosdótál. Rögtön azt követően, hogy az istentiszteletek befejeződnek, tisztítsák meg, és a kulcsok a plébánosnál maradjanak. A mecset körül az eltemetett keresztény hívek elkerítetlenül nyugszanak. Ez előtt a két templom előtt emeltek egy keresztet két fából készült szoborral, úgymint egy Boldogságos Szűz Mária és egy Szent János szoborral. Azonkívül a város

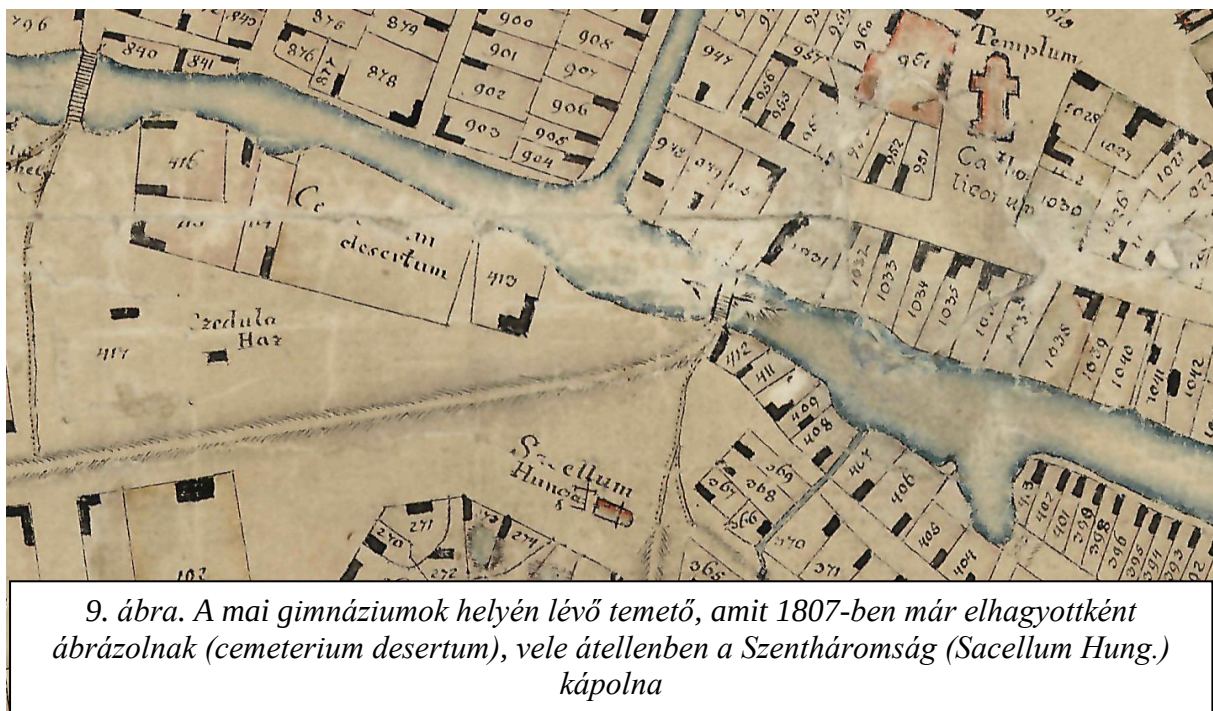
hídjánál van egy Nepomuki Szent János szobor kőből. Ezután a megyés püspök felhatalmazása nélkül sem képeket, sem kereszteket vagy szobrokat állítani vagy elhelyezni nem lehet. A harmadik török mecsetet, ami közelítőleg százlépésnyire van a templomtól, a helvét vallású eretnekek birtokolják, abban gyakorolják saját vallásukat.” (Kovács, 2011. 224. oldal)

8. ábra. A pestis temető ábrázolása az 1807. évi térképen (BML.

Hamarosan azonban szükségből és óvatosságból egy újabb temető kialakítására került sor. 1738-ban kitört a pestis járvány, melynek terjedésével a város északi szélén, a Szent Pál-éren túl (8. ábra) külön pestis-temetőt hasítottak ki. (Éble, 1893. 470. oldal) 1807. évi térképen jól látszik, hogy az egykoron a város szélén kialakított temetőt, az alábbi 70 év alatt már tökéletesen körbeölelték a házak.

A vármegye meghagyta az előjáróknak, hogy naponként sorra járják a házakat, és aki pestisbe esik, annak a városon kívül égessék el minden ruháját és ágyneműjét, házat csukják be, hozzátartozóit vigyék ki a gyepre, hogy azokkal senki se érintkezhessen (Scherer, 1938. I. 287–288. oldal) Az 1738. évi pestisben Békés megyében 6001, ebből Magyar- és Németgyulán 1308 lakos pusztult el – a lakosságnak több mint a fele –, s a túlélők fogadalomból felépítették a Szentháromság kápolnát. 1752-ben újat emeltek a helyébe, amely 1817–1818-ban nyerte el mai formáját. (Czeglédi, 2008a. 138. oldal) Sisa Béla szerint 1772 körül a kápolna környékét temetőként használták. (Sisa, 1981. I. 190. oldal)

9. ábra. A mai gimnáziumok helyén lévő temető, amit 1807-ben már elhagyottként ábrázolnak (*cemeterium desertum*), vele átellenben a Szentháromság (*Sacellum Hung.*) kápolna

1795-ben mindkét város, tehát Magyar- és Németgyula katolikusai által használt temetőt is (9. ábra) már házak vették körül, és a sírokkal is telítődött, így nem felelt meg a felsőbb rendelkezéseknek. (Scherer, 1938. I. 300. oldal) Egyébként is, mint a megyei orvos jelentette, a víz közelsége miatt nem lehetett a sírgödröket a kívánt mélységre ásni. A temető kerítése is összedüledezett, a barmok és a kutyák a holttesteket kitúrták és az orvos attól félt, hogy ezek a körülmények ragadó nyavalyákat okozhatnak. Kérte tehát, hogy a temetőt szüntessék be és jelöljenek ki más helyet. A vármegye megbízta Tomcsányi főszolgabíró, hogy a római katolikus temetőre nézve tegyen részletes jelentést. Mivel ebből kitűnt, hogy a temető, nemrégiben történt beárkolása alkalmával 23 lépésnyi üres földdel megszorodott, 1796. április 7-én a közgyűlés kimondta, hogy mindaddig, míg ezen üres hely sírokkal meg nem telik, a temető megmaradhat. Elrendelte, hogy a temetőben állandó sírásót alkalmazzanak, akinek kötelessége lesz a sírokat az előírt mélységre megásni. Utasította a főszolgabíró, hogy szorítsa a lakosokat a temető elkerítésére, és kérje meg az uraságot, hogy a lakosokat ebben téglával segítse. Átlátták azonban a rendeletalkotók, hogy a római katolikus lakosság nagy száma miatt ez az egy temető nem elegendő és szükségesnek ítélték, hogy úgy Magyar- és Németgyula részére egy-egy temető jelöltessék ki. Felkérték tehát a földesurat, hogy két új temetőhelyet jelöljön ki. (BML. Békés vármegye közgyűlési jegyzőkönyve: 1795. 752–753., 1796. 117–119., 303–304.) 1797 első felében az a kicsiny hely, amivel a temetőt kibővítették már megtelt, és a temető még mindig nem volt bekerítve. A megye ezért elrendelte, hogy a földesúr a szolgabíró, az orvos és a plébános jelenlétében, kívül a városon egy, avagy a város nagyságához képest több helyen, méretessen ki minden időhalasztás

nélkül temetőhelyet, azt jó széles és mély árokkal keríttesse be, az árokpartot tövissel vastagon rakassa meg. A régi temetőben ezután 30 esztendeig a kerítést jó állapotban tartsák. A vármegye itt már nyilvánvalóan figyelembe vette II. József azon rendeletét, hogy a temetőket a településeken kívül kell kijelölni. (Czeglédi, 2008b. 213. oldal)

Itt jegyzem meg, hogy a korszakban a vármegyei hatóság ismételt rendelkezéseket hozott a temetők rendben tartására, így pl. 1788-ban Beliczay szolgabíró kiadja megújított körlevelét: „Bár rendelet van a temetők bekerítésére, mégis mindazonáltal több helyen lehet tapasztalni, hogy azok a marhák berontása ellen elegendőképpen meg nincsenek erősítve ... Parancsoltatik tehát újra, hogy a temetők mindenütt mély árkokkal és magas sáncokkal s a sáncokra plántált tövisbokrokkal békeríttessenek, és a szarvas- és sertésmarháknak berontása ellen erős ajtókkal bészárva tartassanak.” (Implom, 1971. 348. oldal)

1797. június 8-án a temetők kimérésére kiküldött bizottság jelentette, hogy a római katolikus lakosság részére három temetőhelyet jelöltek ki, mégpedig Németgyula részére egyet a Körös vizén túl 1200 (Németvárosi temető), a magyarvárosiak részére pedig egyet Sarkad felé a románok temetője mellett 1050 (Sarkadvégi vagy Boldogasszony temető), a másikat az Orbán majorja mellett 2500 négyszögöl nagyságban (Szentháromság temető). Augusztus 22-én a megye közgyűlése tudomásul vette, hogy a helytartótanács a temetőhelyek kimérését jóváhagyta. Ez alkalommal jelentették, hogy a magyarvárosi két temető már körül van kerítve, sőt azokban már temetkeznek is, ellenben a németvárosi még nincs készen, és a németek mind ez ideig a régi temetőbe temetkeznek. Erre újból meghagyták a németvárosi bírácnak, hogy temetőhelyüket azonnal kerítsék be, és a korábbi temetőbe (az előbb tárgyalt, a mai gimnáziumok helyén lévőbe) ne temetkezzenek. (A közgyűlési határozatokat lásd: BML. Békés vármegye közgyűlési jegyzőkönyve: 1797. 97–98., 259, 295 –296., 400–401., 515., 611.) A németgyulai és a Szentháromság temetőt még később tárgyalom, a Sarkad felé eső temetőt (vesd össze 15. ábra VI.) és az alábbi térképen (10. ábra) az Erkel-tó alatti narancssárga mezőben lévő zöld folt jelzi. Több néven is illeték, Boldogasszonytemető, Kisboldogasszony temető, újabban Csókos úti temető. 1857-ben a régi református temető (lásd később) felé megtoldották, nyilván ez annak a hat holdnyi növekedésnek a része volt, amelyet a magyargyulai katolikus egyház az úrbéri örökegyezség által nyert. (Scherer 1938. II. 82–83. oldal) Területe 1859-ben már 1318 négyszögöl volt, tehát közel háromszáz négyszögöllel több lett, mint 1797-ben. 1956 óta már nem használták, az egyház 2003-ban megszüntette. (Czeglédi, 2008b. 214. oldal)

A térképen, a vasútvonalon túl, a város északi részén, a Református Ótemető alatt, az utca másik oldalán a görögkeleti temető sarkában, látható egy kis bekeretezett rész, ez a

járványban elhaltakat felekezeti különbség nélkül, minden temetési pompa, harangszó, valamint kíséret, koporsó és pap nélkül (7–8 láb = 213–244 cm) mély sírba kellett temetni, külön sírásók által és külön temetőbe. A halottat egy tenyérnyi (9–10 cm) vastag oltatlan mésszel kell behinteni. (D. Nagy–Hack, 2005. 7–10. oldal)

A kolerajárvány elmúltával hosszú ideig nem történt temetkezés a környéken. Az eltemetetteknek – néhány kivételtől eltekintve – nem állítottak külön síremléket. Az 1864-es térképen még külön református és katolikus része volt a temetőnek (11. ábra).

11. ábra. A Szent Kereszt (Köler) Temető még az elkülönülő katolikus (K. T.) és református rész (R. T.), valamint a szélmalom ábrázolásával 1864-ben (BML. XV.1.b.1.) Ma már csak a katolikus rész létezik. A temető mellett a régi gyakorlatnak megfelelően itt is szérűskert volt. A földesúr által, 1843-ban felállított közeli szélmalom miatt nevezték Szélmalmi, a szélmalom melletti temetőnek is. (Czeglédi, 2008b. 215. oldal)

Gróf Wenckheim József (1809–1869) és neje, Jankovich Stefánia (1814–1878) barokk kápolna és kriptá építésével tette a közvetlen munkatársak, beosztottak, a város és a megye akkori előjárói számára divatos temetkezési helyvé az addig elhanyagolt koleratemetőt. A kápolna megépülését követően (immár Szent Kereszt Temetőnek nevezve) a város főként értelmiségi lakosai használták népszerű temetkezési helyként.

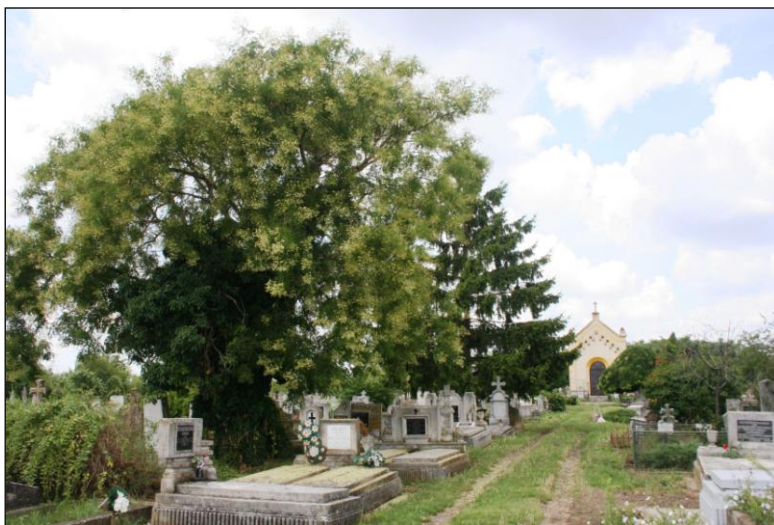
A temető jelenlegi díszes barokk bejáratú kapuját és a Wenckheim-kriptát Nuszbeck József (1815–1866) építtette meg az 1860-as években Göndöcs Benedek apátplébános rendelkezésére. Az 1800-as évek végén és az 1900-as évek elején alakult ki igazából a temető arculata, és készültek kiemelkedően jellegzetes síremlékei. Temetőcsősz épület is létezett, de azt az 1990-es években lebontották. Gyula Város Önkormányzata Képviselő-testülete 41/2004. (X. 29.) sz. rendeletében az építészeti örökség helyi védelme alá helyezte a Wenckheim-kriptát, a templomkaput és a Schweitzer-kriptát, mely a 19. század 2. felében

neoklasszicista stílusban épült. Kiemelendő továbbá, hogy Göndöcs Benedek 1889-ben új feszülettel látta el. (Scherer, 1938. II. 204–205. oldal)

A temetőben ma is temetkeznek, főként a környékben lakók vagy az ott eltemetettek leszármazottai. Mára több mint 200 síremlék található itt. A temető a katolikus egyház tulajdonában és kezelésében van, de az eltemetettek vallási és nemzetiségi összetétele vegyes. A temető bővítése és fejlesztése indokolt lenne; különösen a bejáratú út, a Schweitzer-kripta és a vagyonvédelmet szolgáló kerítés felújítása, illetve megépítése fontos. (A temetőre összefoglalóan lásd: D. Nagy–Hack, 2005. 7–25. oldal)

Zöldfelületi felmérés

A Szent Kereszt (Kolera) Temető bár Gyula belterületi határán kívül esik, de nincs élesen elhatárolva a környezetétől. Nincs kerítés, amely egyértelműen kijelölné a temető határait. Ezzel alapvetően még nem jelentene gondot, de mivel a fenntartás nem megfelelő, ezért az elhagyatottság és ápolatlanság hatását kelti. A területet északról nádas határolja, ami arra enged következtetni, hogy a terület alacsonyabban fekszik, mint a temető, és a talajvízszint is igen magasan van. Keletről mezőgazdasági terület határolja a temetőt, ami jelenleg kukoricával van beültetve. A művelt földrészlet nem teljes területével csatlakozik a temetőhöz, hanem bokor, illetve véderdősáv jelenik meg. Ebből következik, hogy délről egy bokorerdő sáv határolja a temetőt, aminek fő társulásalkotó növénye a húsos som (*Cornus mas*), valamint fehér akác (*Robinia Pseudoacacia*). Nyugatról egy kisebb fástársulás határolja, amely jellemzően két fafajból tevődik össze: bálványfa (*Ailanthus altissima*), valamint a már korábban is említett fehér akácfa (*Robinia pseudoacacia*). Mivel ezek egyike sem őshonos, valamint mindkettő invazív faj, fokozott figyelmet igényel a fenntartásnál, és nem mondható reprezentatív növény-sávnak sem. Megfigyelhető, hogy néhány gyomfa teret nyert a sírok között is. A temető bejáratánál egy nem túl jelentős akácfa sor található, a jellemző törzsátmérő 10/15 cm. A temető területén nincs összefüggő magas fástársulás. Két kiemelkedően magas fa figyelhető meg: egy japán akác (*Sophora japonica*), valamint egy lucfenyő (*Picea abies*).

A jellemző reprezentatív növények a borokfák, azaz a nyolc métert meg nem haladó egyedek. Ilyenek például: a japán akác (*Sophora japonica* 'Pendula'), a keleti tuja (*Thuja orientalis*), a közönséges orgona (*Syringa vulgaris*), valamint a nehézszagú boróka (*Juniperus sabina*). Látható, hogy a temető egész területén extenzív módon történik a kaszálás. Ez éppen elégséges, hogy ne uralkodjanak el a gyomnövények, de nem elegendő az egységes gyeppé kialakulásához.

Mivel nincsenek kijelölve a gyalogos közlekedésre alkalmas útvonalak, a ravatalozó felé vezető út is pusztán egy kitaposott keréknyom, az extenzíven kaszált gyepszint nem elegendő, az ápolatlanság érzetét kelti. A Szent Kereszt (Kolera) Temető zöldfelületének állapotáról általánosságban elmondható, hogy rossz állapotban van, ami azonban minimális többletenergia befektetésével látványosan jobb lehetne. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T. 2.2.a. szám alatt.)

2.2.b. Szent József (Németvárosi) Temető felmérése

A temető területén 500 méter hosszan és 200–400 méter szélesen gyűjthetők Árpád-kori és főként késő középkori edénytöredékek. (BMMI BMRT, Gyula 564. sz. lelőhely)

Már említettem, hogy 1797-ben nyílt meg ez a temető (Czeplédi 2008b. 215. oldal) és mellette itt is kert húzódott („Hortus Mororum”- Epreskert, lásd 12. ábra). Az 1857. évi úrbéri örökegyezés során a földesúr a németgyulai katolikus egyháznak újabb két holdat juttatott temető céljára. Ez a bővítés jól látszik az 1864. évi térképen. (lásd 25. ábra)

12. ábra. A németvárosi katolikus és a kisrománvárosi román temető 1807-ben (BML. XV.1.a.121.)

Az 1873-as kolerajárvány első gyulai áldozata Neumann János plébános volt. Az ő síremléke ma is megtalálható a Szent József (Németvárosi) Temetőben. Ekkor az ápoló személyzetből egy fő kivételével mindenki meghalt a járványban. (D. Nagy–Hack, 2005. 20. oldal) 1878. július 28-án Göndöcs Benedek apátplébános szentelte fel ünnepélyesen a temető kápolnáját, melyet a hívek által összehordott dombon Oppenhauser Józsefné Hopfe Anna építtetett. (Békési Lapok, 1878. augusztus 4. sz.) Gyula Város Önkormányzata Képviselő-testülete 41/2004. (X. 29.) sz. rendeletében az építészeti örökség helyi védelme alá helyezte a kápolnát. Megjegyzem, hogy Göndöcs Benedek 1889-ben a temetőt új feszülettel látta el. (Scherer, 1938. II. 204–205. oldal) A temető északi részén áll a temetőgondnok lakóháza.

Az elhagyott sírkereszteket, minden évben egyet-egyet a Német Kisebbségi Önkormányzat és a Wenckheim Krisztina Közalapítvány támogatásával folyamatosan hozzák rendbe, s azokat a temető bejáratánál méltó módon ki is állítják. Az idén, Halottak Napjára a sírkeresztek elé díszburkolatot raktak le. A temető területe 4,8 ha. (Czeplédi, 2008b. 215. oldal)

Zöldfelületi felmérés

A Szent József (Németvárosi) Temetőt északkeleti irányban lakóépületek, délkeleti irányban az ortodox temető, déli irányban a Gyep utca az Élővíz-csatornával, míg keleti irányban a Selyem utcai lakóépületek határolják. A terület ezen túlmenően különösen jól lehatárolható a kerítéssel, valamint az azt több helyen kísérő fasorokkal.

A keleti oldalon egy frissen telepített smaragd tuja (*Thuja occidentalis* 'Smaragd') sövény sor található. Ennek a későbbiek folyamán vagy a ritkítása lesz szükséges, egy szép fasor kialakításához, avagy legalább évenként kétszeri nyírása esetén egy sövényhez. Nyugat felől északon kanadai nyárral (*Populus canadensis*), míg délen nincs növényzettel lehatárolva, ezt mihamarabb pótolni kellene. Lehetőség szerint a helyi klímát jól bíró fafajjal, ami már megtalálható a temető területén. A területet déli oldalán a Gyep utcát kísérve egy zöld juhar (*Acer negundo*) fasor található. Mivel ez vizes élőhelyek közelében egy különösen intenzíven terjedő gyomfa, ezért ennek mielőbbi cseréjére lenne szükség.

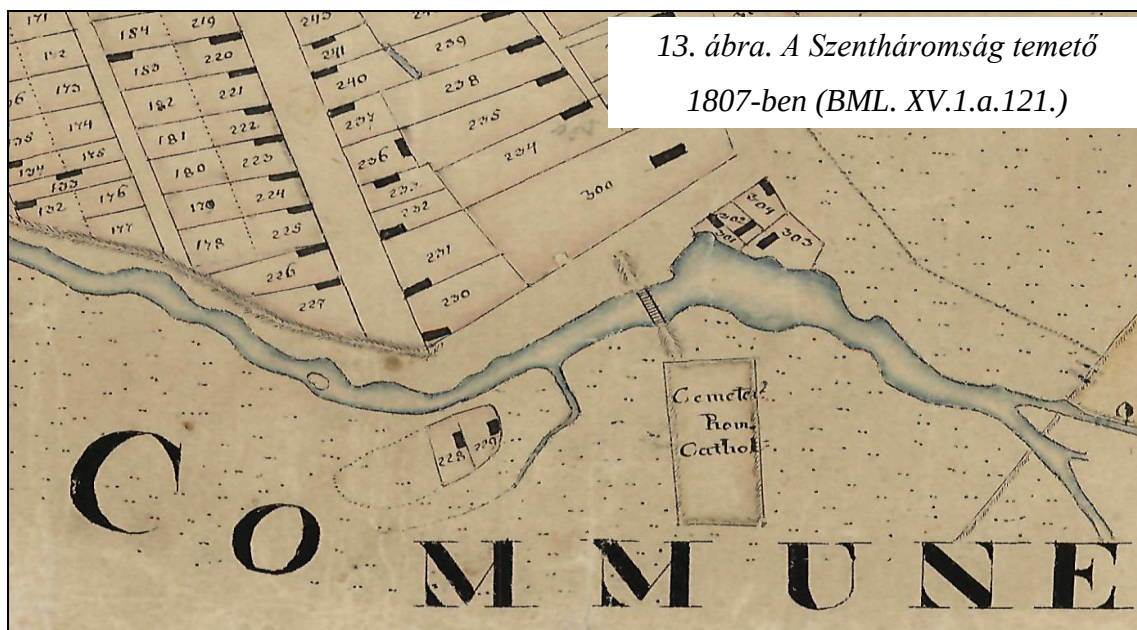
A kápolnához vezető feltáró út, gyümölcsfasorral

A temető belsejét feltáró utakat mindenhol fasorok kísérik, a terület helyi védelem alatt áll. A növényállományt vizsgálva, szükséges figyelemmel lennünk a hársfasorokra (*Tilia tomentosa*), melyek ápolásra szorulnak. A fasorok közül a legjelentősebb, a kápolna felé vezető központi, helyi növényvédelem alatt álló vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*) fasor. Ez a fasor méreteiből, a fajhoz társított képzetek (nemes, tiszteletet parancsoló) miatt különösen fontos helyet tölt be. Sajnos a vadgesztenyelevél-aknázómoly (*Cameraria ohridella*) az ország többi területéhez hasonlóan itt sem kíméli a vadgesztenyéket, így azok cseréjéről rövid időn belül gondoskodni kellene. Erre a célra alkalmas lehet a hússzínű vadgesztenye (*Aesculus x carnea*), melyet ez a kártevő jelenlegi ismereteink alapján nem támad meg. A kápolnától a temető északi határáig, az egyik utat szilvafa (*Prunus domestica*) sor kíséri. Ebbe néhol nagylevelű hársak (*Tilia platyphyllos*) tolaokodnak be, pótlásként. A kápolnától északra eső területeken továbbá több magányos egyed is előfordul. Ezeket általában a sírok mellé ültették mementóként, az elhunyt tiszteletére.

A tuják mellett jelenleg nagy kupacban állnak a sírokról származó, koszorút, virágot, műanyag palackot tartalmazó hulladék kupacok. Ezekhez szükséges lenne hulladékgyűjtőket kihelyezni. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.2.2.b. szám alatt.)

2.2.c. Szentháromság Temető felmérése

Korábban említettem, hogy a temetőt 1797-ben nyitották meg, de már 1827-ben bővítették. A térképen (13. ábra) jól látszik, hogy vízfolyások, a Bárdos-ér ágai övezték, s közelében egy kert, a Galbács kert húzódott. Kezdetben csak Nagytemetőnek nevezték. 1857-ben az úrbéri örökegyezés során a földesúr által a magyargyulai katolikus egyháznak juttatott hat holdból ezt a temetőt is bővítették. Mai területe 6,4 ha. (Czeplédi, 2008b. 214. oldal)

Gyula Város Önkormányzata Képviselő-testülete 41/2004. (X. 29.) sz. rendeletében az építészeti örökség helyi védelme alá helyezte a Mogyoróssy család 1882-ben épült, a Kosztyik Szlabur és Kreuchel család megközelítően ugyanekkor készült sírboltját, a Kaczvinszky család 20. század elején emelt, neoromán stílusú, címeres harangtoronnyal ellátott kriptáját, valamint a 19. század végén épült temetőőri épületet. Az összes temetőt figyelembe véve a Szent Kereszt Temető egy kriptájának kivételével csak ebben a temetőben találunk kriptákat. 1928. november 1-jén szentelték fel a Szentháromság Temető ravatalozóját, melyet Gerlóczy Gedeon tervei szerint Kukla István és fia gyulai vállalkozók építettek. Göndöcs Benedek 1889-ben a temetőt új fészülettel látta el. (Scherer, 1938. II. 204–205. oldal) A város talán leggyakrabban igénybe vett temetője.

Zöldfelületi felmérés

A Szentháromság Temető a város déli részén található, a Szentháromság útról nyílik. Nyugatról a Szentháromság út, északról a Szent István út, keletről a Szabadkai utca, valamint az ezekhez csatlakozó épületek határolják, délről pedig egy csatorna és az azt kísérő erdőfolt, valamint a 44-es főút tekinthetőek a terület határának. A temető egészére jellemző rácsos szerkezetű utcahálózat nagyban befolyásolja a temető térszerkezetét, ennek megfelelően egy főtengety, valamint a nyugati oldalon egy észak-déli irányú tengety került kialakításra.

Ginkgo fa egy szép példánya

A temető területét rendkívül változatos növényállomány jellemzi, a felhasznált fajok száma több mint 30. Ezek közül is kiemelendők a tölgyek (*Quercus sp.*) és a ginkgo (*Ginkgo biloba*), melyek a legjellemzőbben ültetett növények a területen. Nagy számban fordulnak elő továbbá kőris (*Fraxinus sp.*) és juhar (*Acer sp.*) fajok. A temető főbejáratánál jelentős botanikai értéket képvisel az itt található két jegenyenyár (*Populus simonii* 'Fastigiata'). Keletről nyírfasor (*Betula sp.*), délről és nyugatról nyáras (*Populus sp.*), akác (*Robinia sp.*), somos (*Cornus mas*) vegyes társulás határolja a területet. Jellemző továbbá a temetőben található számos szivarfa (*Catalpa bignonioides*) egyed. Örökzöldek tekintetében a temető nem rendelkezik jelentős állománnyal, a lombhullató fajok zöme azonban koros, gyakori a 200 centimétert meghaladó törzskörméret is.

A temető jól fenntartott, az idős fáknak köszönhetően árnyas, sokszor túlságosan zárt. Az építés során felhasznált anyagok mára elöregedtek, a temető karbantartásra szorulna. A burkolatok elhasználódtak, ráadásul nem is kellőképpen szélesek, és ebből eredően nehezen járhatóak. A sírok jól fenntartottak, de az idősödő állomány állandóan veszélyezteti a régebbi sírokat. A temető rendkívül zsúfolt, a sírok csak a minimális távolságra kerültek egymástól kiosztásra, jellemző a kővel vagy betonnal fedett, növényekkel nem díszített, kiemelt szegélyű sír. A terület déli oldalán, elsősorban a délkeleti részen lehetőség kínálkozik új parcellák kialakítására, ezáltal is kiszolgálva a temetővel szemben felmerülő igényeket.

Konfliktusforrásként kell megemlíteni, hogy a délnyugati oldalon rendezetlenül, egy nagyobb bokor mögé eldugva kerül a területen keletkező zöldhulladék gyűjtésre, és itt megközelítőleg másfél méter magas halom keletkezik, melynek a kezelése nem megoldott. További problémát jelent a terület keleti oldalán található nyírfasor, mely a fenntartás jelenlegi szintje mellett állandó nehézséget okoz az erre közlekedők és az itt található sírok számára. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.2.2.c. szám alatt.)

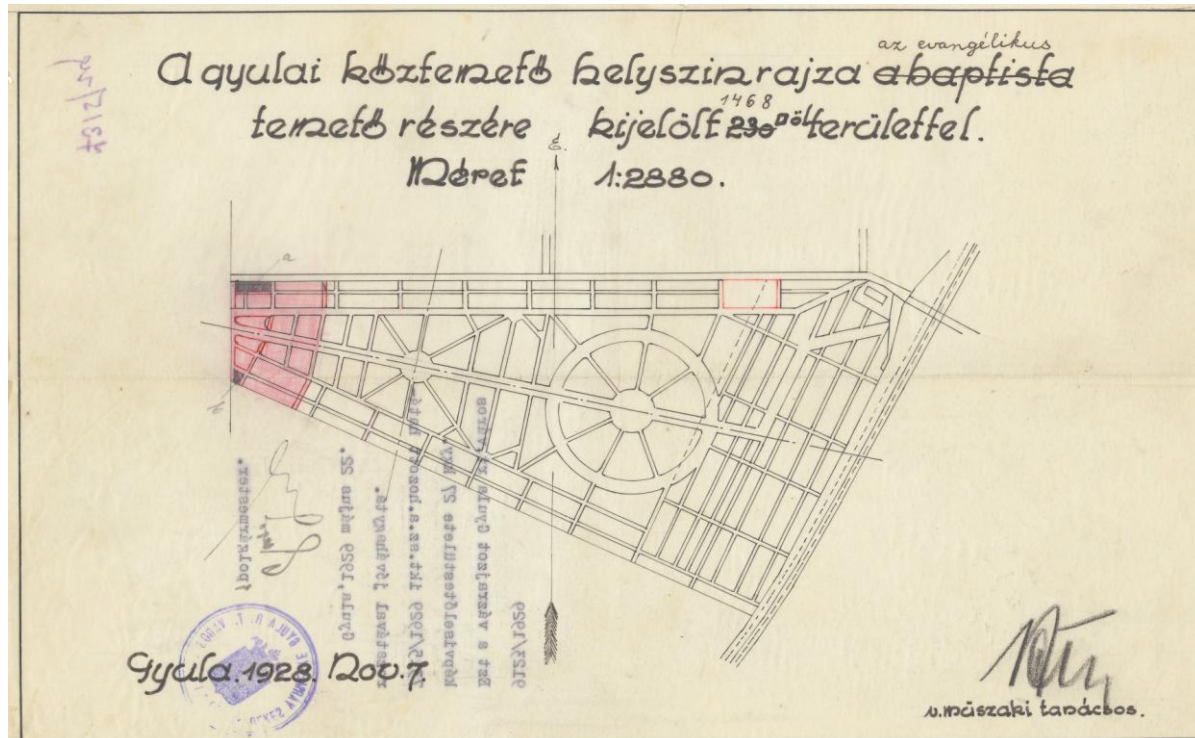
V.3. EVANGÉLIKUS TEMETŐ

Az evangélikus egyházközség tagjai eredendően a reformátusok temetőjébe helyezték örök nyugalomra elhunyt hozzátartozóikat. Az 1913. évi térképen a Református Ótemetőt „ev. ref. temető”-nek nevezik, tehát a két egyház együttesen használja. (BML. XV. 1. a. 177/1.)

1923-ban a gyülekezet presbiteri gyűlése a temetés és harangozás kérdését a híveknek a helyi református egyházzal való esetenkénti megállapodására bízta. Úgy döntöttek, hogy a protestáns vegyespár esketését a menyasszony vallásán lévő pap végezze, a temetéskor viszont az apa vallásán lévő temetőbe helyezték végső nyugalomra a családtagot. A lelkész megállapodott a reformátusokkal arról, hogy a temetőjükben helyet biztosítanak az

evangélikusok részére. Az 1925. évi januári közgyűlésen a lelkész ismertette a reformátusok átiratát, mely szerint a temetőjükben csak annak adnak ingyen sírhelyet, aki az egyházi adóját hozzájuk fizeti, a többieknek 10 kg búzát kell fizetniük. A harangozási díjat is duplán számolják fel nekik. Ekkor még nincs evangélikus templom. (Németh, 2008. 226–227. oldal)

Az 1929. februári presbiteri ülésen a lelkész annak a véleményének adott hangot, hogy a temető kérdése égetővé vált. Létrehoztak egy temető bizottságot. Felhatalmazást kaptak, hogy lépjenek kapcsolatba a város vezetésével temetőhely átengedése ügyében. A képviselő-testület 1468 négyzetgözl területet adott az egyháznak a Köztemetőben (14. ábra), ugyanakkor feltételként szabta, hogy a fásítást, az utak kijelölését egységes terv szerint továbbra is a város végzi, mert a föld és fák a város tulajdonában maradnak. Bár a nevezett részre csak a gyulai evangélikus egyház tagjai temetkezhetnek, de úgy, hogy biztosítják a Köztemető egységességét, a nekik juttatott területet csak 50 cm-nyi élő sövénnel választják el. (BML. V. 173. 25/16/1929) Sírt csak a Köztemető csőszével áshatnak, s a sírhelyek után járó díjat negyedévente befizetik a város kasszájába. Egy másik határozat azt is elárulja, hogy mennyibe került akkor egy sírhely: kisgyermek után öt pengőt, felnőttek után ennek a dupláját kellett befizetni a városhoz. Az ünnepélyes temetőavatásra május 26-án került sor. (Németh, 2008. 226–227. oldal)

14. ábra. Az evangélikus temető helyének kijelölése 1928-ban (pirossal szírozott rész) és a baptista temető javasolt (pirossal keretezett rész) helye a Köztemető területén belül (BML. V. 173. 25/16/1929.)

Azonban az evangélikus közgyűlés állandóan szorgalmazta a temető területének fásítását, s kérte továbbá a várost, hogy könnyítse meg a bejárást, de mindezekre nem került sor. A gyülekezet 1943-ban földet vásárolt a saját temető céljára, melyet azonban 1944-ben haszonbérbe adott. A területet 1947-ben házhelyek céljára kisajátították, de a gyülekezet 1949-ben az elvett föld helyett a temetővel mezsgyésen ugyanakkora területű csereingatlant kapott. (Dr. Németh Csaba szíves szóbeli közlése) A Köztemető evangélikus részét Gyula Város Tanácsa 1974-ben megszüntette. (Czeglédi, 2008b. 217. oldal)

V.4.

REFORMÁTUS TEMETŐK

4.1. Megszűnt temetők

A reformátusok első ismert temetője 1722-ben *(lásd 6–7. ábra)* „P” betűvel jelölve, a korábbi török fürdő mögötti területen húzódott (ma a belvárosi katolikus általános iskola). Itt is folyómeder és kert („Kuchelgarten – konyhakert”) húzódott a temető mellett. Érdekes, hogy a térkép jelmagyarázatában az osztrák hadmérnök más-más német szóval jelölte (Kósa, 1994. 64. oldal) a katolikus (Gottesacher) és a református temetőt (Friedhof). Elképzelhető, hogy a protestánsok korábbi, még a török idők előtti temetője is itt lehetett, mert a városban jelentős református közösség élt, még felsőfokú iskolájuk is volt. Az itt folyó temetkezésre további bizonyíték, hogy az 1970-es években vízvezeték áása közben csontvázak kerültek elő a területen. (BMMI BMRT. Gyula 574. lelőhely) A temetőt 1770-ben zárták be, és a város északi szélén hasítottak ki új helyet. (Scherer, 1938. I. 300. oldal) Ez a temető az előbb említett katolikus Sarkadvégi (Boldogasszony) Temető szomszédságában volt. *(Lásd 15. ábra és a 10. ábrán* a katolikus temetőtől nyugatra, már külön nem jelezve, a narancssárga részben volt a temető.) 1815-ben már megszűnt. Ebben az évben, április 12-én a gyulai bírák kérték, hogy a város némely utcája szinte járhatatlan, ezért a régi temető dombosabb helyéből földet hordathassanak feltöltés céljából. A megye, mivel a temető lezárása óta már több mint 30 esztendő telt el, a temetőt feloldotta, a helybeli uradalom birtokába visszabocsátotta és megengedte, hogy annak engedelmével onnét a dombos földet Gyula városa elhordhatja, de a kiásott csontokat egy rakásban újra ássák el, hogy emiatt a nép meg ne botránkozzék. Másnap a gyulai református egyház esedezett az előbbi határozat megváltoztatásáért, „mert borzasztó és iszonyú cselekedetnek véli, hogy a föld gyomrában nyugalomban fekvő atyáinak hamvai pornak eresztetvén, azok az utcákon lábbal tapodtassanak”. (Scherer, 1938. I. 404. oldal) A Régi Temető melletti utca *(15. ábra)*, a Régitemető utca már Gyula város első, 1851. évi utcanévjegyzékében is szerepel. Az utcanév is bizonyítja, hogy az általánosan ismert temetőt már 1851-ben is „Régi Temető”-nek nevezték. (Czeglédi, 2008b. 186. oldal)

'*Tristis*'), de a ravatalozó előtt szép juharlevelű platán (*Platanus x hybrida*) facsoport is megfigyelhető.

A temető egyik fátlan teresedése

A terület sok kisebb térből épül fel, melynek határolása szintén növényekkel történik, nagy összefüggő belátható terület kevés található. Burkolt felületekkel, gyalogos utakkal jól ellátott, ami pozitívan befolyásolja a temető képét, ám néhol a burkolat kissé gazos és töredezett, melynek orvoslása fontos

volna. A legjelentősebb vizuális konfliktus a szeméttároló helyek hiányából adódik, mivel az elszáradt virágcsokrok így nagy szemétkupacot alkotva éktelenkednek a szélső térrészekben. Extenzíven fenntartott terület nem található a temetőben, így mindenütt egységesen, viszonylag jól fenntartott rendezett képet mutat. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.4.2.a. szám alatt.)

4.2.b. Református Újtemető felmérése

A Dobozi úti temető a város északkeleti szélén található, a Dobozra, illetve a Sarkadra vezető kövesutak által határolt szögletben. Területének déli szélén több korszakból származó leletanyag került elő. (BMMI BMRT. Gyula 513. lelőhely)

Amikor Wenckheim Mária (lásd előbb) 1906–1907-ben felajánlja apjától örökölt földjeit a városnak megvételre, a református egyháznak sikerül kedvezményes megvásárolni az Újtemető területét, de csak 1916-ban nyitják meg egy hősi halott odatemetésével, addig haszonbérletben hasznosítják. (Kósa, 1994. 128. oldal) Ravatalozóját 1938-ban szentelték fel. (Scherer, 1938. II. 393. oldal) Területe 8,7 ha. (Czeglédi, 2008b. 216. oldal) Adatgyűjtésem során többször jártam a gyulai református parókián, de a temető történetéről további adatokat nem sikerült szereznem.

Zöldfelületi felmérés

A temetőt az északkeleti, északi és északnyugati határán cserjés állományok választják el a körülötte fekvő területektől. A cserjesor erősen elvadult, domináns fajai a következők: húsos som (*Cornus mas*), hóbogyó. A cserjesor gyakorlatilag kezeletlen, nem nyújtja a hely által megkövetelt rendezett képet, valamint magassága és sűrűsége sem elegendő ahhoz, hogy ellássa határoló funkcióját. A területet keleti irányból a Gyula–Vésztő vasútvonal töltése határolja, mely nincs megfelelően leválasztva a temetőtől, az elhaladó vasúti szerelvények zavarhatják a temetőbe látogatókat, ezért mindenképpen indokolt lenne egy megfelelő

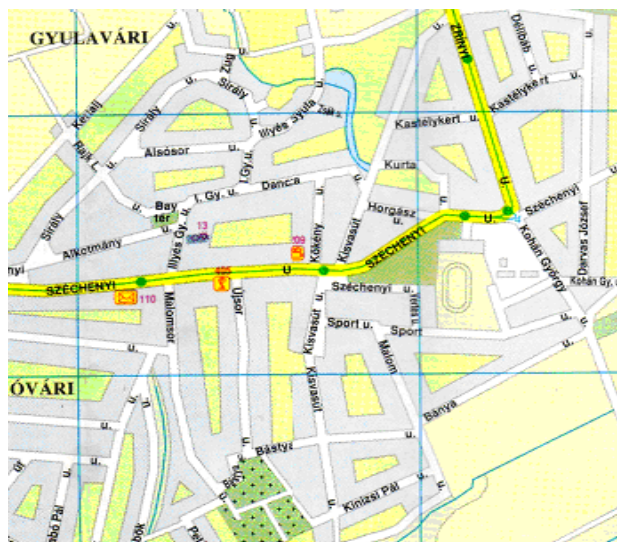
védősáv telepítése. Javasolt fajok: jezsámen (*Philadelphus coronarius*), fagyal (*Ligustrum vulgare*) és borbolya fajok (*Berberis sp.*). Délről a temetőt az Erkel-tó határolja, mely körül jellegzetes vízparti társulás figyelhető meg. Ennek a társulásnak a fő alkotó növényei: nád (*Phragmites australis*), gyékény (*Typha latifolia*) és a fehér fűz (*Salix alba*).

A Református Újtemető rendelkezik Gyulán a leggazdagabb növényállománnyal. A sírhelyek közt sok szoliterfa áll, leggyakrabban örökzöld fák, de sok dió (*Juglans regia*) és hársféle (*Tilia sp.*) is megtalálható. Az egymagukban álló dísnövények nagy részét valószínűleg az elhunytak hozzátartozói telepítették, de sok helyen ezek a növények olyan nagyra nőttek, hogy eltakarják, sőt károsítják a sírköveket, ezek karbantartása, visszametszése mindenképpen javasolt. A szoliterek mellett több jelentős fasor is található a területen. A bejáratnál fiatal, tölgyekből (*Quercus robur*) álló fasor keresztezi a temető nyugati oldalán folyó kisvízfolyást. A tölgyek mellett a temető fő útjait több fafajból álló fasorok kísérik, melyekben nagy egyedszámmal találhatóak hársfélék (*Tilia sp.*), juharfélék (*Acer sp.*), nyír (*Betula pendula*) és akác (*Robinia pseudoacacia*). A fasorok általában véve jó állapotban vannak, de gallyazásukra nagyobb figyelmet kell fordítani, mert a lehulló száraz ágak balesetveszélyesek lehetnek. Összességében elmondható, hogy a Református Újtemető a város egyik legjobban karbantartott, leggazdagabb növényállománnyal rendelkező temetője. A benne található értékes, változatos növényállomány miatt a temető helyi védelembe vétele javasolt. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.4.2.b. szám alatt.)

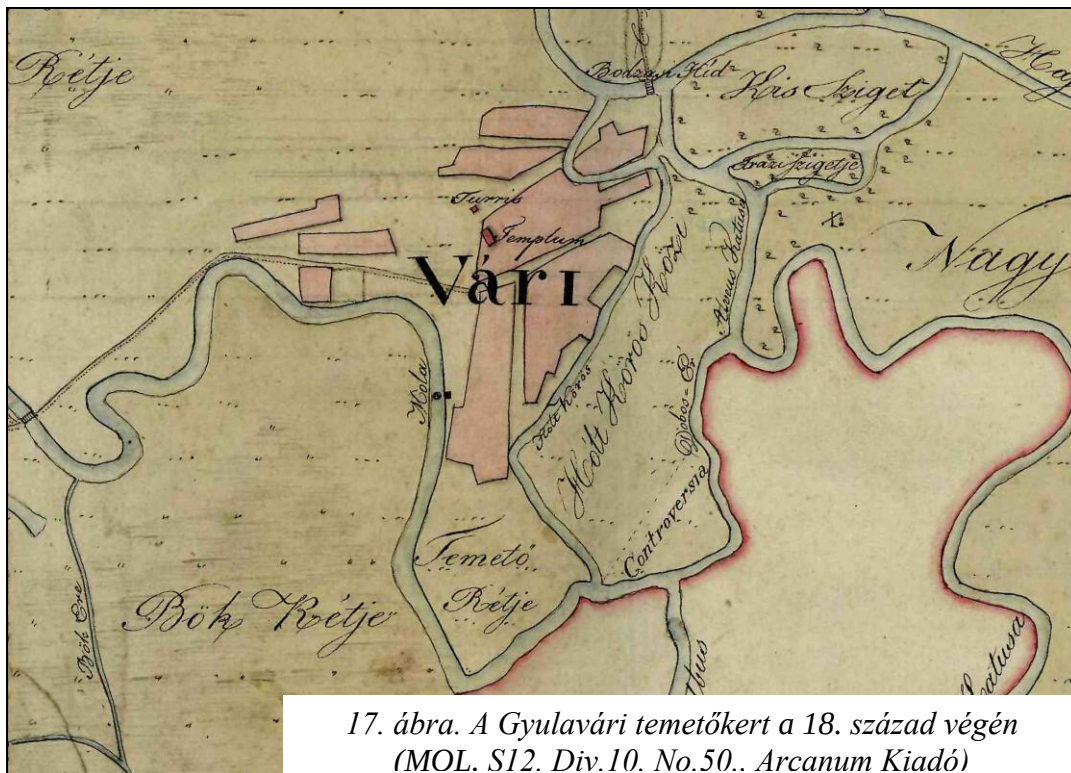
4.2. c. Gyulavári Református Temető felmérése

Az 1977-ig önálló község északi részén, az egykori Fehér-Körös (ma holtág) mentén, a Sirály utcában (16. ábra) kerültek elő melléklet nélküli sírok, melyek középkori temetőre is utalhatnak, mert az utca és környéke településszerkezeti képe középkori jellegzetességeket mutat. (BMMI BMRT. Gyula 759. sz. lelőhely)

16. ábra. Gyulavári központja napjainkban
(Hiszi-Map Kiadó)

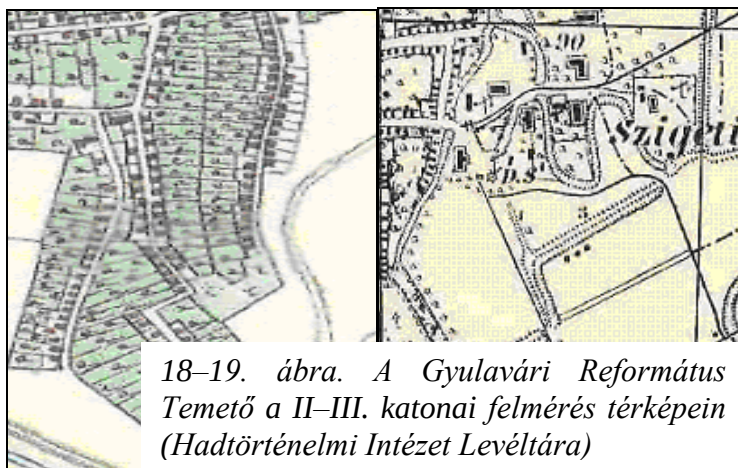
Sajnos a gyulavári református parochián nem jártam szerencsével, mert a temetőről semmilyen dokumentum nem szól. A Békés Megyei Levéltárban sincs olyan Várra vonatkozó térkép, amely feltüntetné a temetőt is. Nagy szerencsémre a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsai Térképtárának (MOL. S12.) tételei között található egy, a 18. század végéről származó térkép, mely már a mai helyén tünteti fel a temetőkertet. (17. ábra, vesd össze 16. ábra)

17. ábra. A Gyulavári temetőkert a 18. század végén
(MOL. S12. Div.10. No.50.. Arcanum Kiadó)

Összevetve a fenti térképet az országos II–III. katonai felmérés (az I. katonai felmérés nagyon vázlatos) térképszelvényeivel, megállapítható, hogy a II. katonai felmérés 1863-ban

(Hadtörténelmi Intézet Levéltára II. katonai felmérés XLII-57. sz. szelvény) és a III. felmérés 1876–1878 között (Hadtörténelmi Intézet Levéltára III. katonai felmérés 5366-2. sz. szelvény) is a Holt-Körös kanyarulatában, tehát vízfolyás és rétek között ábrázolja, hasonlóan az eddig tárgyalt temetőkhez (18–19. ábra). (A temető területe 3,3 ha. (Czeglédi, 2008b. 215. oldal) A viszonylag új építésű ravatalozón és nyilvános illemhelyen kívül más építmény nem található a temetőben.

18–19. ábra. A Gyulavári Református Temető a II–III. katonai felmérés térképein (Hadtörténelmi Intézet Levéltára)

Zöldfelületi felmérés

A temető nem határolódik el élesen a környezetétől. Délről és keletről egy akácos-bálványfás (*Robinia pseudoakacia*, *Ailanthus altissima*) társulás húzódik, melynek erőteljes visszaszorítása mindenképpen javasolt. A bálványfa (*Ailanthus altissima*) agresszív gyomfa, ráadásul hajtásai, ágai törékenyek, ami a

bejárattól a ravatalozóig vezető facsoport

nagyobb fák esetében komoly baleseti kockázatot jelent. A temető nem rendelkezik jelentős növényállománnyal, nagy részén csupán extenzíven kezelt gyeppel borított ösvényeken lehet megközelíteni, ez csapadékosabb időben problémát okozhat. A temetőben az örökzöld szoliterfákon felül jelentős mennyiségű borókaféle (*Juniperus sp.*) található.

A bejárattól a ravatalhoz vezető utat egy tujából (*Thuja orientalis*, *Thuja occidentalis*) és juharból (*Acer negundo*) álló fasor kíséri, emellett a kisebb ösvények mellett főleg tujából (*Thuja orientalis*, *Thuja occidentalis*) álló facsoportok futnak.

A sírok mellé az elhunytak hozzátartozói sok helyen dísznövényeket (évelőket, cserjéket és fákat egyaránt) telepítettek, ezek egy része mára túl nagyra nőtt vagy elvadult. Ezen növények visszametszését javaslom, mert helyenként teljesen beborítják, vagy károsítják a sírhelyeket.

A Gyulavári Református Temető zöldfelületei jó állapotúak, de nem rendelkeznek kiemelkedően értékes állománnyal, ezért védelme nem indokolt. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.4.2.c. szám alatt.)

V.5.

A BAPTISTA TEMETŐ TERVE

A Bevezetőben említettem, hogy dolgozatom lehetőség szerint minden gyulai felekezetre kitér, így néhány szóban foglalkozom a baptistákkal is. 1875-ben több gyulai lakos bemerítésben részesült a Fehér-Körös vizébe. Ez volt a baptisták első jelentkezése városunkban. Bár a Gyulai Baptista Gyülekezet már 1891-ben megalakult, de a közösség állami elismerése csak 1905-ben történt meg. (M. K. 1. oldal) 1928-ban a gyülekezet vezetése azzal a kéréssel fordult Gyula város polgármesteréhez, hogy egyházuk részére önálló temetőhelyet kijelölni szíveskedjen. A városi főmérnök ki is jelölt egy 230 négyszögölnyi területet a Köztemető északkeleti részében *(lásd 14. ábra)*, melyért a város bérleti díjat kért. Mivel a gyülekezet örökbe szerette volna megkapni a területet, ezért kérését visszavonta. (BML. Gyula város Polgármesterének iratai. 3361/1928.) A baptisták ezt követően már nem jelentkeztek a saját temető igényével.

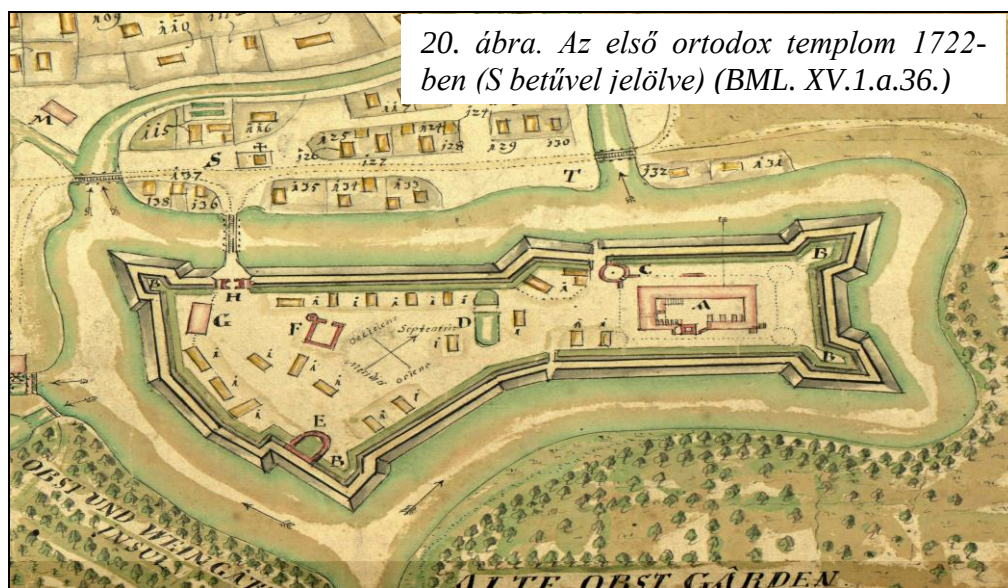
V.6.

ORTODOX TEMETŐK

6.1. Megszűnt temetők

A legkorábban megalapított görögkeleti egyházközsegek közé tartozik a gyulai, amely 1695-ben már működött, sőt az anyakönyvezése is rendszeres volt. Békés megye 1715-ös újjáalakulása után a gyulai uradalom is, mint ahogyan a megye pusztáinak jelentős része, Harruckern János György udvari hadiszállító tulajdona lett. Az új földesúr elemi érdeke volt, hogy birtoka benépesüljön, mivel a hódoltság és az azt követő Rákóczi-szabadságharc idején csupán néhány helység volt folyamatosan lakott, mint például Gyula. Az új földesúr szándéka találkozott a jobbágyoknak az Alföld felé irányuló vándormozgalmával, akik a szabad vallásgyakorlat, a földfoglalás mellett a jobbágyi terhek mérséklését is remélték. A spontán letelepülést és a visszatelepülést követő szervezett magánföldesúri telepítés fő időszaka 1718–1746 közé esik, amelynek során Erdély keleti részéből (Bihar és Arad megyéből) románok is jelentős számban költöztek többek között Gyulára, akik a város északkeleti részén, a későbbi Nagyrománváros területén foglalhattak szállást. Az ide költöző románok már Gyula város

előjáróinak voltak alávetve és a magyarokkal együtt viselték a jobbágyi terheket. (Scherer, 1938. I. 276. oldal)

20. ábra. Az első ortodox templom 1722-ben (S betűvel jelölve) (BML. XV.1.a.36.)

1722-ben még nincsen a templom körül temető (vesd össze 20. ábra), ez csak az új templom felépítése, 1727 után alakult ki. Egyházukat 1722-ben még rác templomnak nevezi Rosenfeld mérnök, de 1728-ban már románoknak mondja a híveket a megyei tiszttakar. Közben tehát a rác hitközségből román nyelvű hitközség lett. (Karácsonyi, 1896. II. 156. oldal) Kérdés, hogy 1727 előtt hová temetkeztek a románok. 2005-ben a Vár utca 29. sz. ház építésekor előkerült a 18. század eleji első gyulai román temető, amelynek sírjait akkor, szabálytalanságot elkövetve meg is semmisítették. (Liska András régész szíves szóbeli közlése.) Az 1807. évi térképen jól látszik a vártól keletre lévő „Cemeterium desertum”, azaz felhagyott, pusztán álló temető. (21. ábra) Az 1727-ben megnyitott temetőt 1756-ban zárták le, és a város északi szélén hasítottak ki új helyet.

21. ábra. A vártól keletre fekvő felhagyott román temető 1807-ben (BML. XV.1.a.121.)

A döntést azonban nehéz volt végrehajtani, mert a román lakosok ragaszkodtak a régi temetőhöz, annak ellenére, hogy a megyei orvos jelentette, hogy a víz közelsége miatt nem lehet a sírgödröket a kívánt mélységre ásni. A temető kerítése is összedüledezett, a barmok és a kutyák a holttesteket kitúrták, és az orvos attól félt, hogy ezek a körülmények ragadós nyavalyákat okozhatnak. Határozottan kérte tehát, hogy a temetőt szüntessék be, és jelöljenek ki más helyet. Jelentette azt is, hogy bár a régi temetőt már megszüntették, és ahelyett újat jelöltek ki, mégis a románok az ótemetőben temetnek. A vármegye megtiltotta a románoknak, hogy a régi temetőt használják (Scherer, 1938. I. 300–301. oldal)

Az új temető azonos a 8. ábrán látható román temetővel (Cemeterium Valachorum), valamint a 15. ábrán a Sarkadvégi (Boldogasszony) és a Régi Református Temető mellett található ortodox temetővel (15. ábra VII). A kis területű temető (egyébként görögkeleti kis temetőnek is nevezték) nem tudta ellátni Nagyrománváros megnövekedett lakosságának igényeit, ezért Szentpálfalván a Református Ótemető és a kis katolikus temető mellett (lásd 26. ábra, 841. helyrajzi szám) kijelöltek egy újabb, az 1864. évi térképen először megjelenő területet. A tanács 1960-ban hozott határozatot kisajátítására, és a temetőt megszüntették. (Czeplédi, 2008b. 216. oldal) Az 1857. évi úrbéri örökegyezés során a magyargyulai görögkeleti egyház négy hold földet kap temető céljára a földesúrtól. (Scherer, 1938. II. 83.) Könnyen meglehet, hogy részben ez a terület a magja annak az új ortodox temetőnek, melyet 1859-ben jelölnek először egy térképen, még név nélkül, a Kisökrjárás területén, az Újülés utca végén, a körtöltésen túl. 1864-ben (22. ábra) már meg is nevezik (Oláh T.). Mellette szérűskert és földvételi gödör helyezkedett el. 1942-ben, amikor a román egyház temetőnagobbítást kért, akkor a városi főmérnök még utólagosan berajzolta a város térképére ezt a temetőt, tehát ekkor még működött. (Czeplédi 2008b. 217., Gyula Város polgármesterének iratai. 19000/1942. sz. irat) Megszűnéséről nem szólnak a rendelkezésemre álló források.

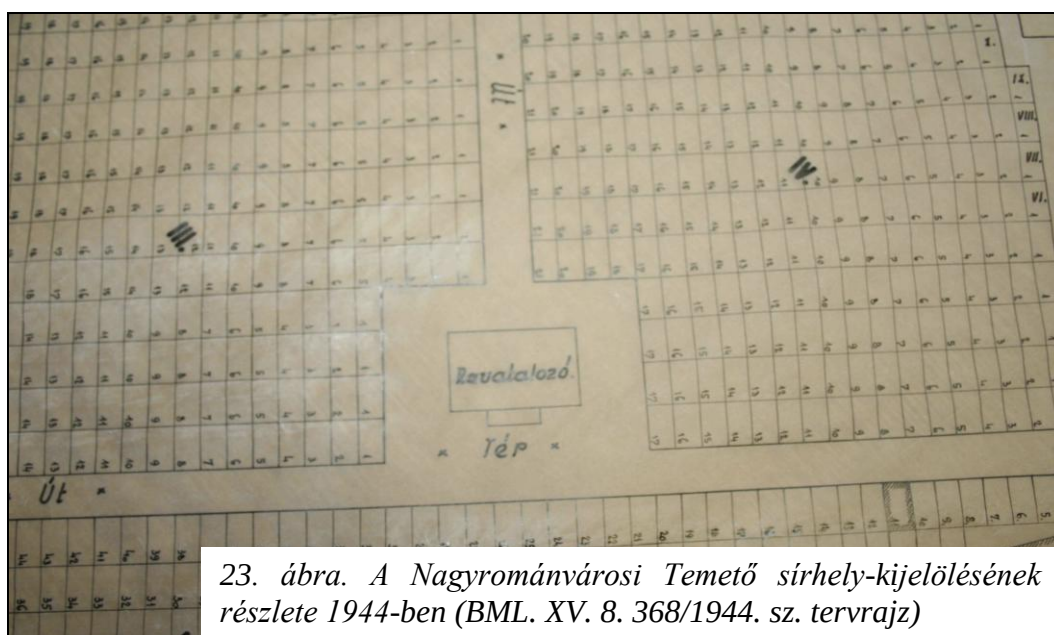

22. ábra. A kisökr-járási román temető 1864-ben
(BML. XV.1.b.1.)

6.2. Működő temetők

6.2.a. Nagyrománvárosi (Miklósvárosi) Temető felmérése

Az 1870-es évek elején hasították ki a mai Nagyrománvárosi Temető területét. Mindenesetre az 1873. évi kolerajárványban elhelyezett ortodox vallásúakat már a mai Nagyrománvárosi Temetőben helyezték örök nyughelyre. (D. Nagy–Hack, 2005. 28. oldal) A temető az északi városrész keleti részén, a Sarkad felé forduló vasútvonaltól délre található *(lásd 10. ábra)*. 1944-ben 1469 sírhelyet mérnek ki a temetőben. (BML. XV. 8. 368. sz. irat) Véleményem szerint a Köztemetővel együtt a Nagyrománvárosi Temető a legpontosabban kimért, tudatosan megtervezett temető *(23. ábra)*. Területe 2,9 ha. (Czeglédi, 2008b. 216. oldal) A ravatalozón és a temetőőri házon, melyek nem esnek helyi védelem alá, okvetlenül meg kell említenem, hogy a nemzeti erőforrás miniszter 53/2011. számú rendeletével Teodor Papp jeles ortodox egyházi személyiség 1913-ban készült emlékművét műemlékké nyilvánította. Tudomásom szerint ez a gyulai temetők egyetlen országosan is védett műemléke.

23. ábra. A Nagyrománvárosi Temető sírhely-kijelölésének részlete 1944-ben (BML. XV. 8. 368/1944. sz. tervrajz)

Zöldfelületi felmérés A temetőt, észak-északkeleti irányban a Sarkad felé tartó vasúti pályatest, valamint a Református Újtemető határolja, észak-nyugati irányban körülöleli a Szovjet Katonai Temetőt. Kelet felől kis méretű tó és növénytársulás szegélyezi.

A bejárattól az emlékműig húzódó Vadgesztenve fasor

A társulás fő alkotó növényei: a nád (*Phragmites australis*), a gyékény (*Typha latifolia*) és a fehér fűz (*Salix alba*). A temető legjelentősebb értéke a 18 darab vadgesztenye fa (*Aesculus hippocastanum*) egyedből álló gyönyörű fasor, mely a bejárattól a temetőben található emlékműig vezető utat szegélyezi. Sajnálatos módon kivágásra várnak, mivel jelentős részük korhadt. Említésre méltóak még a temetőben található szoliter fenyők: három ezüst (*Picea pungens*) és egy luc (*Picea abies*), valamint a 11 egyedből álló kőris fasor is. Jellemző cserjék, illetve alacsonyabb növésű fák: keleti tuja (*Thuja orientalis*), nehézszagú boróka (*Juniperus sabina*), dió (*Juglans regia*) és fehér akác (*Robinia pseudo-acacia*). A temetőben a burkolt felületek aránya kevés, sajnos a feltáró utak nehezen járhatók. A közlekedést nehezíti hogy az extenzíven gondozott gyepek felületeket nem kaszálják megfelelő időközönként. A temető érdekessége, hogy területén belül kukorica termesztés folyik. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.6.2.a. szám alatt.)

6.2.b. Kisrománvárosi Temető felmérése

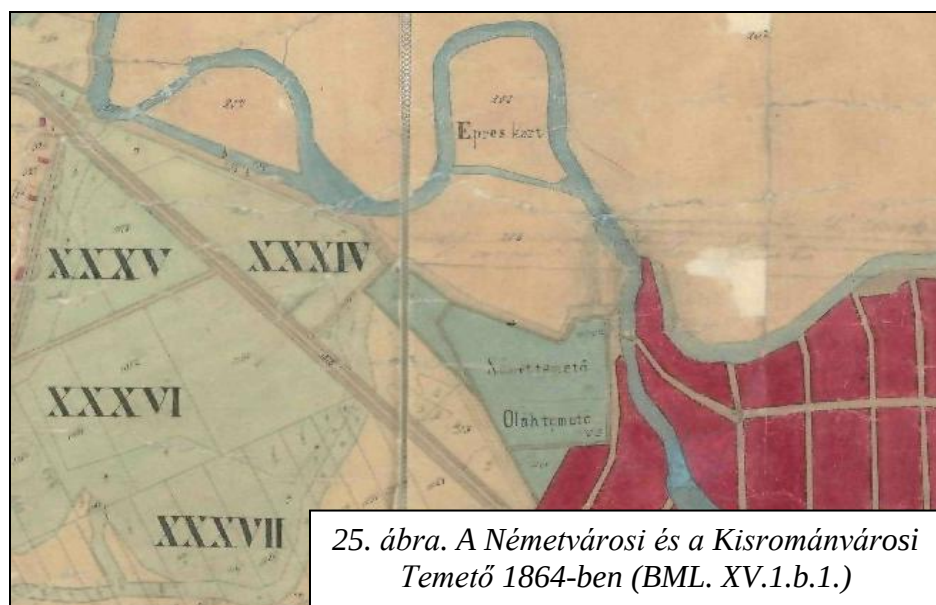
Az 1720-as években alakult ki a Kisrománváros (Krisztinaváros), amely Németgyula nyugati részének szigetszerű pontjára telepített román lakosságból állt. Bár templomukat 1834-ben építették, az anyakönyvezést 1834-től rendszeresítették (Misaroş 1990. 136., Csobai 1986. 311–312. oldal), de temetőjük korábban, már a városrész kialakulásával egy időben létrejöhetett. Erre utal, hogy 1807-ben a térképen már „Cemeterium Vallachorum desertum”-ként, azaz felhagyott, nem használt román temetőként jelölik. (24. ábra)

Pontosan a temető területére épült 1834-ben a templom, melyet 1864-ben átépítettek mai formájára. Tehát azért épült a temető helyére a templom, mert román egyházi tulajdon volt, s így nem kellett a Kisrománváros területén új telket venniük. (Hasonló a helyzet, mint a korábbi katolikus temetővel, mert ott sem kellett a katolikus egyháznak új telket vennie

amikor a temető helyére felépítette a gimnáziumot.)

1797-ben, amikor az új katolikus temetők helyét kimérik (lásd fent), a kisrománvárosi új temető a németvárosi alá kerül. 1857-ben az úrbéri örökváltságkor területe megnagyobbodik (lásd 25. ábra), mert a németgyulai görögkeleti egyház a földesúrtól egy hold földet kapott. (Czeplédi, 2008b. 213. oldal)

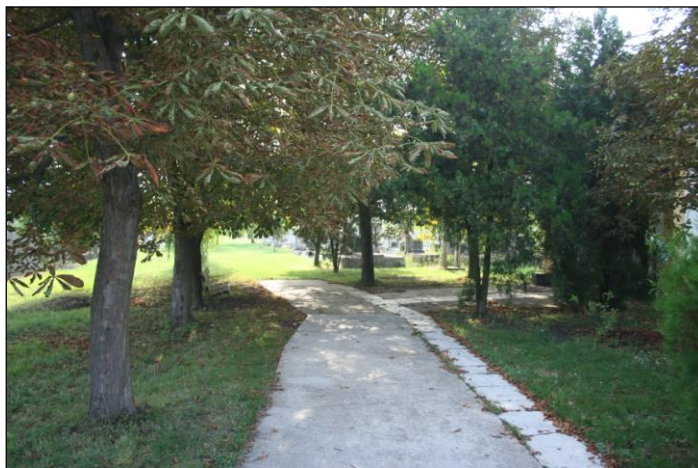
Napjainkban is megfigyelhető, hogy a temető belvizes időszakokban meglehetősen vizenyössé válik. Ezzel a problémával már a temető kijelölése után is küzdöttek, mert a 19.

század végén (pontosabb dátum megjelölése nélkül) 303 köbméter földdel töltötték fel a temetőt. (BML. XV. 8. 206. sz. irat) Területe 3,17 ha. (Czeglédi, 2008b. 216. oldal)

Zöldfelület felmérés

A temető területe a települési szövetbe ékelődve található. A szomszédos telkeken családi kertek és mezőgazdasági területek találhatóak. A területet szomszédos házak, illetve körben drótkerítés határolja. Magas zöldfelületi aránnyal és csekély burkolt felülettel rendelkezik. A temetőnek nincsen olyan jelentős, jellemző faállománya, mely karakterteremtő lenne. A vezérnövények a vadgesztenye (*Aesculus hippocatanum*), a nyírfa (*Betula pendula*), a tuja (*Thuja orientalis*) és a puszpáng (*Buxus sempervirens*). A vadgesztenyéken sajnos a hazai vadgesztenye állomány többségéhez hasonlóan aknázómoly okozta kártétel látható. Ennek orvoslása elengedhetetlen lenne, hiszen a kártétel igen jelentős, a temető képét negatívan befolyásoló tényező.

A terület képe nem egységes. A frekvenciátaltabb helyeken gondozott, és szemmel láthatóan rendszeresen fenntartott, míg a kevésbé látogatott, kieső részeken extenzíven fenntartott, kevesebbet kaszált felületek találhatóak, melyek elhanyagoltság érzetét keltik.

Feltétlenül szükséges lenne a burkolt felületek, gyalogos és személygépkocsival is járható utak kiépítése, mivel ennek hiányában az utakat kitaposott gyeppel és a személygépkocsik okozta nyomvályú jelöli ki. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.6.2.a. szám alatt.)

V.7.

IZRAELITA TEMETŐ

A 19. század utolsó éveiben a gyulavári régi zsidó temető a Fehér-Körös szabályozása folytán a hullámtérbe jutott, ezért a halottakat exhumálták. Ennél az aktusnál jelen volt a gyulai Szent Egylet több kiküldöttje, „tisztességes, egyszerű szegény emberek”, akik az egyik gránit sírkövön az 5195. évszámot vélték leolvasni. (A zsidó időszámítás kezdőpontja a világ teremtése, melyet e számítás a Kr. e. 3761. október 7-re tesz. Tehát az adott évből 3761-et levonva kapjuk az illető év zsidó újéve után érvényes keresztény évszámot.) E szerint 1435-ben Váriban zsidók is laktak volna. (Karácsonyi, 1896. II. 161. oldal, Kóhn, 1936. 207–212.

oldal) Gyulaváriban egyébként a hódoltság után is éltek zsidók, így pl. bérelték a Harruckern uradalom szeszfőzdéjét. Annak ellenére, hogy 1728-ban Gyulán is működik egy zsidó sör- és pálinkaárus, ez az adat kivételnek számít, mert csupán az 1840. évi XXIX. törvénycikk engedélyezi (a bányavárosok kivételével) a zsidók számára a városokban való megtelepedést. 1847-ben már 12 izraelita család élt Magyargyulán. Ugyanebben az évben a hitközség megalakulását is megelőzve létrejött a halottak eltemetésével és a szegények segélyezésével foglalkozó Chevra Kadisha (Szent Egylet), melyet 1944-ben számoltak fel. (Kereskényiné, 1994. 5. oldal; K. Cseh Edit, 2002. 17–18. oldal) A Csíkos-éri sor mellett fekvő temető, a sokat idézett 10. ábrán Szentpálfalva területén, a Református Ótemetőből nyugat felé kinyúló kis területen látható. Minden bizonnyal azonos az úrbéri örökegyezség alkalmával 1857-ben a földesúrtól kapott egy hold területű temetőkerttel. (Czeplédi, 2008b. 217. oldal)

26. ábra. A Református Ótemető és a Zsidó Temető 1864-ben (BML. XV.1.b.1.)

Az 1864. évi térképen szerepel először. (26. ábra) Területe 1,17 ha. (Czeplédi, 2008b. 217. oldal) Az 1873. évi kolerajárvány idején a zsidó vallásúakat már itt helyezték örök nyugalomra. (D. Nagy–Hack, 2005. 20., 53. oldal)

1944. június 19-én a polgármester intézkedik az izraelita temető megszüntetésével kapcsolatosan, s még ugyanezen a napon felszólítja a Városi Mérnöki Hivatalt, dolgozzon ki egy tervet arra vonatkozóan, hogy a temetőben lévő vas- és réztárgyakat hogyan lehetne hasznosítani. (K. Cseh Edit, 2002. 427–428. oldal)

A temető egyetlen kriptáját a Braun család emelte, emellett található a Czinczár és a Weisz család nagyméretű sírkertje. A bejáratnál található az 1939-ben, Tolnai Simon adományából épült ravatalozó, mellette áll a temetőgondnoki ház. (Balogh, 2007. 147. oldal)

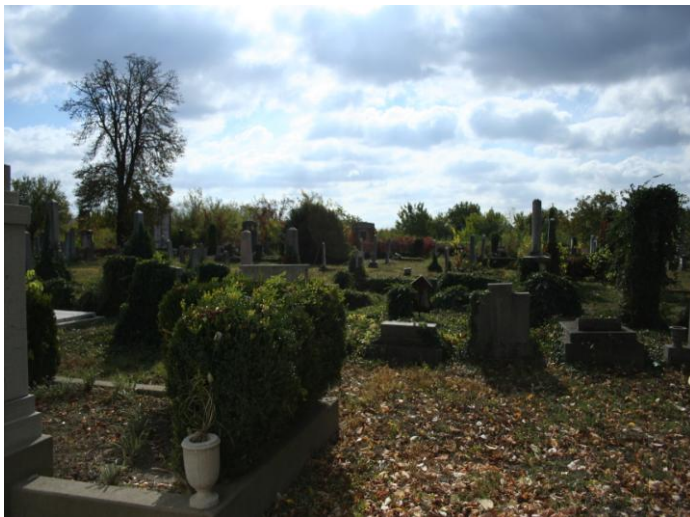
Az utolsó temetés négy éve volt.

Zöldfelületi felmérés

Az Izraelita temetőt észak-északkeleti irányból lakóépületek, délnyugati irányból a Református Ótemető, déli irányból cserjetársulás, míg keleti irányból a Henyei Miklós utca határolják. A terület ezen túlmenően különösen jól lehatárolható a kerítéssel, valamint az azt több helyen kísérő társulásokkal.

A temető belsejében a feltáró utak nehezen járhatók, a terület gondozatlan, látogatók elől elzárt. A temető helyi jelentőségű védett természeti terület, de nincsen olyan jelentős jellemző faállománya, mely karakterteremtő lenne.

(A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.7. szám alatt.)

Izraelita temető növényállománya

V.8.

VÁROSI TULAJDONÚ TEMETŐK

Megkülönböztető kategóriát nem alkalmazok, mert mindegyik temető megszűnt, illetve napjainkban már nem használatos.

8.1. Köztemető

Köztemető létesítését a helyhatóságoknak az 1876. évi XIV. törvénycikk írta elő. Ennek ellenére Gyula város vezetése nem kapkodott, mert csak 1901-ben kezdte meg a földvéttel kapcsolatos tárgyalásokat. A Köztemető megnyitásáról az 1910. évi 181. képviselő-testületi határozat rendelkezett, és végül 1912-ben jelölték ki a Református Újtemető mögött a Sarkad felé menő vasútvonal északi oldala mellett, a Vajda János utca vonalában. A temetkezés 1914-től kezdődött el. Az I. világháború idején ide temették a harcokban elesett, vagy a kórházban elhunyt katonákat (vö. lejjebb: Katonatemetők). Az érvényes rendeletek szerint ugyanaz a bánásmód járt a szövetséges és az ellenséges államok katonáinak is. (Czeplédi 2008b. 217.; Darócziné 2010. április 20.) Az 1937. évi térképen ábrázoltnál (10. ábra) a temető lényegesen nagyobb volt, hosszan elnyúlt északnyugati irányba. (lásd 14. ábra). A Köztemető helyett a város lakossága továbbra is az egyházi temetőket részesítette előnyben. Folyamatosan megszűnt, utolsó, evangélikus részét Gyula Város Tanácsa 1974-ben megszüntette. (Czeplédi, 2008b. 217. oldal) Ma a város köztemetővel nem rendelkezik, minden egyházi temető egyben köztemető is. A szabad temetőválasztás joga adott.

8.2. Katonatemetők, katonasírok

8.2.a. Máriafalvi Katonatemető felmérése

Tavaly, 2010 tavaszán a városban nagy érdeklődést váltott ki a Szentpálfalva és Máriafalva közötti egykori Köztemető egyik részének „felfedezése”. Több híradás is foglalkozott az ott talált sírkövekkel, s többen kisebb kutatás céljából a levéltárhoz fordultak. Az idősebbek emlékeztek rá, hogy a II. világháború idején ezen a területen még gondozott temető feküdt. A Békés Megyei Levéltár őrizetében számos dokumentum található, amelyekből megismerhetjük a sírok történetét. A gyulai Erkel Ferenc Múzeumban tájékoztattak arról, hogy 2003-ban a múzeum munkatársai megközelítően felmérték és lefotózták az akkor még egy kisebb akácfa erdőben található sírokat. A tavalyi „felfedezés” után a város rendbe hozta a megmaradt sírokat. Mikor idén februárban ott jártam, a magas belvíz miatt szinte lehetetlen volt megközelíteni a megmaradt temetőrészt, s jól látszott, hogy levezető árkokkal mentesítik – több-kevesebb sikerrel – a sírokat.

A császári és királyi hadügyminiszter az I. világháború idején rendeletekkel biztosította, hogy az elhalt katonák emlékét méltó módon meg kell örökíteni, és sírhelyeiket kegyelettel kell gondozni. Az iratok tanúsága szerint a katonák nyughelyei mellé polgári személyeket is temettek.

1921-ben a római katolikus Szentháromság temetőben 178, míg a Református Újtemetőben 42 elhunyt katona pihent. 1924-ben a Köztemetőben lévő 110 sírból 72 még jeltelen volt. A vármegyei Népgondozó Kirendeltség szervezte a hősi sírok cement sírkövel történő egységes megjelölését. A sírkövek elkészítését Mogyoróssy Sándor helybeli szobrászmester vállalta magára, az erre szolgáló összeget közadakozásból fedezték.

A Békés Megyei Levéltárban megtalálható a Gyula város Köztemetőjében eltemetett hősök névjegyzéke, amely 110 nevet tartalmaz. E névjegyzékből megismerhetjük az elhunytak nevét, rendfokozatát, hadtestét, születési és lakhelyét, vallását és a temetés idejét. E jegyzék alapján megállapítható, hogy a temetések 1914–1918 között történtek.

A Köztemetőben lévő 110 hősi sír elszórtan feküdt, gondozásuk körülményes volt. Ezért elhatározták ezen sírok egy parcellában történő egyesítését. A város e célra különálló parcellát adományozott a Köztemetőben, ahová 1931-ben a névjegyzékben szereplő hősi halottakat exhumálás után újratemették. Ennek térképét a Békés Megyei Levéltár őrzi. (Darócziné 2010. április 20.) Az egykor gondosan rendben tartott sírokat a természet egészen 2010 tavaszáig foglalta el. Ebben nyilván nagy szerepet játszott, hogy a gondozásukat felvállaló egyesületek és társadalmi szervezetek megszűntek, s rokonság híján a temetőre nem figyelt senki. Manapság reneszánszát éli az egykori katonatemetők gondozása, pl. az I.

világháborús olasz hadszíntér monarchiabeli hősi temetőit az e célra szerveződött egyesületek rendszeresen látogatják, felmérik, publikálják. Lehet, hogy az általam közölt, a közvélemény előtt szinte ismeretlen jegyzékben valaki egykori ősére, családtagjára bukkan.

Zöldfelület felmérés

A katonai temető egy parlagon hagyott terület közepén található. Helyét korábban akácerdő foglalta el, majd annak letermelését követően három évvel ezelőtt váltak ismertté az itt található sírok. A sírkövek felújítására, rendbehozatalára nem került sor. A temetőre, esetleg emlékhellyé való kialakítására nem fordítottak figyelmet.

Katonasírok a torony árnyékában

A sírok látogathatóságát nagyban zavarja a területen jellemző magasra növő aljnövényzet, és a fenntartás hiánya, így a terület összességében elhanyagoltnak hat. További vizuális konfliktus forrása a közelben található mobiltelefon átjátszó torony, melynek takarása a területen belül nem megoldható. Jelentős növényzet a temetőben, és a temető körül nincs. Csapadékos időben a temető területe járhatatlan a belvíz miatt.

8.2.b. Szovjet katonai temető felmérése

Az 1944–45-ben a szovjet hadikórházban elhunytak részére 1946-ban külön szovjet katonai temető került kialakításra a Nagyrománvárosi Temető szomszédságában. A fotózás közben megfigyeltem, hogy a tisztek és tiszthelyettesek sírjai külön, az első sorban találhatóak. A ma már alig olvasható sírfeliratok tanúsága szerint a 40 sírkő alatt mintegy 150 katona alussza örök álmát. Emléküket két emlékmű is megörökítette. (Németh 2011. 21. oldal)

Zöldfelület felmérés

A Szovjet Katonai Temető a 11 felmért temető közül a legkisebb területtel rendelkezik. A temető helyi jelentőségű védett természeti terület. A temető délkeleti irányban a Nagyrománvárosi temető által határolt. A temető előtt található út fiatal virágos kőris fákkal (*Fraxinus*

A Szovjet Katonai Temető bejárata

ornus) szegélyezett. A temető bejáratánál ribizli (*Ribes rubrum*) sövény található.

A temető jelentős növényzettel rendelkezik. A bejárat kapuval szemben emlékmű található, ezt négy, erőteljes keleti tuja (*Thuja orientalis*) foglalja keretbe. Az emlékmű körül található sírok kifejezetten rossz állapotúak, elhanyagoltak. Kiemelkedően fontos a temető területén található, megközelítőleg tíz jegenyefa (*Populus nigra*) egyed, melyek több mint 20 méter magasak. A gyepek kifejezetten jó állapotúak. A temető további jellemző növényei a hóbogyó (*Symphoricarpos* sp.) és puszpáng (*Buxus sempervirens* subsp.). cserjék, melyek elsősorban a kerítés mellett szétszórva állnak. (A temető áttekintő tervlapát lásd a Mellékletben a T.8.2.b. szám alatt.)

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban helyszínem kereséseiért esett a választásom Gyulára, mert eddigi ismereteim szerint nemzetiségi szempontból a mai Magyarország legszínesebb városa. A magyarok mellett románok (Kis-és Nagyrománváros), németek (Németváros), szlovákok továbbá szlovákok, szerbek és zsidók élnek itt. Felekezeti szempontból napjainkban három katolikus (5), két református (2), két ortodox (5) és egy izraelita temetőt használnak a városban (zárójelben az egykori, ma már nem használt temetők száma). Rövid ideig egy Köztető, benne evangélikus sírkerttel és katonai parcellával, továbbá egy szovjet katonai temető is funkcionált. Az 1920-as években felvetődött egy baptista temető létrehozásának terve is, mely azonban nem valósult meg.

Gyula 255,8 km²-es határa a Bihar-hegység lejtőiről eredő, több apró érből összeálló Fehér-Körös árterületén, Békés megye keleti szélén, geomorfológiailag a Körösök völgye és a Maros hordalékkúp határán, találkozásánál helyezkedik el: tehát a város északi része a Körösök süllyedékére, déli fele a Békés-Csanádi-löszhát területére esik. Ezt az alföldi viszonylatban változatos területet már az újkőkor (neolit) ún. Körös-kultúrájának népessége megszállta. Azóta is folyamatosan lakott, a régészeti topográfia napjainkban 777 lelőhelyet különít el, köztük több, a mai külterületen lévő egykori középkori templomot temetővel együtt. A város belterületén jelenlegi ismeretünk szerint három középkori temető volt: a városi plébániatemplom melletti, a ferences monostor és az ispotály körüli. Ez utóbbi funkcionál a török korban is, s csupán 1732-ben szűnik meg. Mellette, a török fürdő mögött volt a reformátusok (protestánsok), a vártól északra pedig az ortodox hívők temetője, kezdetleges templomuk mellett. A magyar és német katolikusok közös temetője a mai gimnáziumok helyén az 1790-es évek végéig működik, ezt követően három új temető jön létre a város szélén a katolikusok számára. Hasonlóan szinte ezek mellett jelölik ki az új ortodox és részben az új református temetők helyét. A város szélein való elhelyezésben közrejátszott II.

József császár azon rendelete, mely megtiltotta temetők nyitását a települések belterületén. A császári rendeletet jóval megelőzve, 1731-ben a pestistemetőt, a 18. századi Gyula járványtemetőjét már az akkori lakott területtől messze, egy széles, nagy kiterjedésű vízfolyás mellett, egy magasabban fekvő térségen jelölik ki.

Gyula, általam ismert temetőit szinte kivétel nélkül valamilyen kert, általában szérűskert mellett jelölik ki, s rendeletekben szabályozzák azok körbeárkolását, körbekerítését. Megfigyeltem a korabeli térképek alapján, hogy az előírások betartását sokszor megkönnyítették úgy, hogy a temetőket egykori folyóágak, erek mellett helyezik el, természetes úton biztosítva így a körülárkolás jelentős részét. Nyilván ez a szempont is szerepet játszott abban, hogy „temetőblokkok” alakultak ki, hiszen egy kerítés vagy árok két különböző felekezetű temetőt is elválaszthatott.

A temetők helyének megválasztásánál a kezdetektől fogva fontos lehetett, hogy a folyó vagy egykori folyóág közelsége miatt a sírkert kiemelkedésen, hátságon, szárazulaton helyezkedjen el. Gyula régészettel foglalkozó szakembereinek segítségével dolgozatomban bizonyítható volt az is, hogy az új- és modernkori temetők jelentős része régészeti lelőhelyeken alakult ki.

Az egyházak által működtetett temetőkön kívül az 1876. évi XIV. tc. alapján a helyhatóságoknak köztemetőt is létre kellett hozniuk. Gyulán a mérnökiileg kimért új Köztemetőbe csupán 1919-ben temették az első elhunytat, s az az evangélikus rész megszűnéséig, 1974-ig működött.

A gyulai temetők elnevezései Göndöcs Benedek apátplébánosnak köszönhetőek, amelyek jórészt követik a városrészek neveit. Dolgozatomban igyekeztem feltárni az egyes temetők történetére vonatkozó legfontosabb adatokat. Összegyűjtöttem, s temetőnként külön térképen jelöltem a gyulai híres halottak nyughelyeit. Hasonlóan kitértem a temetőkben lévő épített örökség legfontosabb objektumaira is. Megfigyelhetők néhány temetőben sajátos sírtípusok, így a gyulavári temetőben a református, csónak alakú fejfák nemcsak fából, hanem kőből is, a németvárosi temető jellegzetes sírkeresztjei, melyekből (az elhagyottakból) rendbetételük után a bejáratnál kis kiállítást nyitottak, vagy az izraelita temető borostyánnal befutatott, a halott kilétét teljesen elrejtő síremlékei. Ugyanakkor szinte csak ebben a temetőben fordulnak elő bádogból készült sírmegjelölések.

A gyulai temetkezés ma már esetleges, ha nem is teljesen, de a felekezeti „kötöttségek” eltűntek, napjainkban minden egyházi temető, egyben köztemető is.

IRODALOM- ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Rövidítések:

BML. = Békés Megyei Levéltár (Gyula)

BMMI BMRT. = Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága Békés Megye Régészeti Topográfiája (Békéscsaba)

BMMK. = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba

Bp. = Budapest

Felhasznált irodalom:

Bácskai Vera (1991): Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században. BML Gyula.

Balogh István (2007): Békés békétlenség. A Békés megyei zsidók története. Szerzői kiadás, Tótkomlós–Bp.

Blazovits László (1996): A Körös-Tisza-Maros-köz települései a középkorban. Dél-alföldi Évszázadok 9. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.

Blazovits László (2007): Város és uradalom. Tanulmányok és források Gyula XV–XVI. századi történetéből. Gyulai Füzetek 16, BML. Gyula.

K. Cseh Edit (2002): A Békés megyei zsidóság történetek levéltári forrásai. BML. Gyula.

Csobai Lászlóné (1986): A román nemzetiség betelepülése, belső viszonyai, önkormányzata Gyulán és Kétegyházaán a 18–19. században. Békési Élet 1986. 311–315. oldal

Czeglédi Imre (2008a): Gyula és környéke útikalauz. Hiszi-Map Kiadó, Gyula.

Czeglédi Imre (2008b): Gyula város utcanévei. Közterületi nevek 1851–2005. Gyula Város Önkormányzata, Gyula.

Darócziné Leiszt Emma (2010): Hősi temető Máriafalván. Békés Megyei Hírlap. április 20.

D. Nagy András–Hack Ferenc (2005): A gyulai Szent Kereszt (Kolera) temető. Gyula.

Dusnoki-Draskovich József (2000): Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról. Gyulai Füzetek 12. BML. Gyula.

Éble Gábor (1893): Károlyi Ferenc gróf és kora 1705–1758. Hornyánszky Nyomda, Bp.

Evlia Cselebi (1908): Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazása 1664–1666.

Fordította és jegyzetekkel kísérte: Karácson Imre. MTA. Bp.

Fügedi Erik (1972): koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok 106. 69–94.

Fügedi Erik (1981): Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp.

- Györffy György (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. A–CS. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Implom József (1936): Szentbenedek és Györke. Békés című újság. 1936. szeptember 13.
- Implom József (1971): Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1694–1848). Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 4. Békés Megyei Tanács Művelődési Osztálya, Békéscsaba.
- Jankovich B. Dénes (1982): A gyula-törökzugi templom feltárása. Békési Élet 415–426.
- Karácsonyi János (1896): Békésvármegye története. I–III. Kiadja Békésvármegye Közönsége, Gyula.
- Kereskényiné Cseh Edit (1994): A gyulai zsidóság és a vészkorszak. Gyulai Füzetek 6. BML. Gyula.
- Kóhn Dávid (1936): Hatvan év múltán. Dobay Nyomda, Gyula.
- Kóhn Dávid (1937): Gyula város utcái és terei. Gyulai Megyei Város Közönsége, Gyula.
- Kósa László (1994): A gyulai református egyház története. Gyulai Füzetek 7. BML. Gyula.
- Kovács József (2001): A gyulai római katolikus esperes kerület története. Gyulai Római Katolikus Plébánia, Gyula.
- Kovács József (2011): Visitatio canonica a gyulai plébánián (1715–1993). Szeged-Csanádi Egyházmegyei Könyvtár 1. Gerhardus Kiadó, Szeged
- Kubinyi András (2000): Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Dél-alföldi Évszázadok 14. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged.
- Misaroş, T. (1990) Din istoria comunităţilor bisericeşti ortodoxe române din. R. Ungară. Tankönyvkiadó, Bp. 1990.
- M. K.: Baptista...? Gyulai Baptista Fénysugár. A Gyulai Hírlap melléklete. 1995. október 20.
- Németh Csaba (2008): A gyulai evangélikus gyülekezet élete az 1930-as években. BMMK. 195–236. oldal
- Németh Csaba (2011): Ajtósfalva, Szentpálfalva és Máriafalva története. Gyula
- Rácz György (2000): Adatok Elek középkori történetéhez az írásbeli források tükrében. In: Tanulmányok Elek történetéhez. I. Elek Város Önkormányzata, Elek 57–86. oldal
- Rácz Károly (1880): A zarándi egyházmegye története. Réthy Nyomda, Arad.
- Scherer Ferenc (1938): Gyula város története. I–II. Gyula M. város kiadása, Gyula.
- Sisa Béla (1981): Békés megye műemlékei. I–II. Békés Megyei Tanács, Békéscsaba.
- Steib János (1924) A gyulai Józsefváros története. 1724–1924. Különlenyomat a Békésmegyei Hírlapból, Gyula.
- Veress Endre (1938): Gyula város oklevéltára (1313–1800). Gyula M. város kiadása, Bp.